

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

Участь колишніх дисидентів у політичному житті незалежної України

Студентки 2 курсу, групи СОІз-21м
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»

Мельник Юлії Дмитрівни

Керівник:

кандидат історичних наук, старший
викладач

Паска Богдан Валерійович

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент

Кобута Степан Йосифович

Анотація

Мельник Ю.Д. Участь колишніх дисидентів у політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ, 2023. 138 с.

У даній роботі за допомогою дослідження та аналізу джерельних та історіографічних матеріалів висвітлено тему «Участь колишніх дисидентів у політичному житті незалежної України». Діяльність колишніх дисидентів мала великий вплив на формування політичної системи та громадське обговорення країни. Вони займали високі посади в уряді, брали участь у розробці законодавства, ставали ініціаторами важливих дій для розвитку України. Крім того, колишні дисиденти були активними учасниками громадського життя, пропагували національні цінності, історію та культуру України. Вони вносили значний вклад у збереження української самоідентичності, допомагали відродженню та розвитку української мови, літератури, мистецтва та інших аспектів культури. Дослідження спрямоване на вивчення ролі колишніх дисидентів у політичному процесі сучасної України. Аналізуються джерельні матеріали та історіографічні джерела, що стосуються участі колишніх дисидентів у політичному житті до та після отримання незалежності. Результати дослідження надають можливість зробити висновки про вплив дисидентського руху на сучасну політику України, їхню роль у становленні демократичних процесів та роль як громадських діячів.

Ключові слова: опозиційний рух, дисидентський рух, культурницький напрям, правозахисний напрям, Українська Гельсінська група, Українська Гельсінська спілка, Демократичний блок, Народний рух України, Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. УЧАСНИКИ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1980-Х - ПОЧАТОК 1990-Х РР.).....	9
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА КАР'ЄРА В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА (1991- 1999 РР.).....	22
РОЗДІЛ 3. КОЛИШНІ ДИСИДЕНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ	38
3.1 Іван Дзюба.....	38
3.2. Левко Лук'яненко	42
3.3. Михайло Горинь.....	48
3.4. Євген Сверстюк.....	52
3.5. Валентин Мороз	54
3.6. Інші дисиденти	59
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВИВЧЕННЯ УЧАСТІ ДИСИДЕНТІВ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	67
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ.....	104

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР УРСР – Верховна Рада Української радянської соціалістичної республіки

ВРУ – Верховна рада України

ДемПУ – Демократична партія України

ЄС – Європейський союз

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

КТМ – Клуб творчої молоді

ЛОДА – Львівська обласна державна адміністрація

НРУ – Народний рух України

ОУН – Організація українських націоналістів

СНПУ – Соціал-національна партія України

УВКР – Українська Всесвітня Координаційна Рада

УГГ – Українська гельсінська група

УГС – Українська гельсінська спілка

УКРП – Українська консервативна республіканська партія

УПА – Українська повстанська армія

УРП – Українська республіканська партія

ВСТУП

Актуальність роботи. Сучасні умови активного державотворення в Україні та переорієнтування українського суспільства на збереження власних цінностей, історії, культури спостерігаємо посилену увагу до вивчення минулого. Оскільки у радянський період панувало заперечення та заборона всього українського як маркера самоідентичності, тому поширеним було переслідування тих, хто виявляв наперекір тоталітарному режиму бажання відновлювати самостійність нашої країни, її право на власне багате культурне життя, поширення традицій та вшанування видатних осіб.

Дисидентська сторінка в історії України відображає окремий напрям боротьби за відновлення незалежності країни, адже його представники здійснили значний внесок у те, щоб сьогодні ми могли говорити про державу на весь світ, навіть в умовах повномасштабної війни. Дисиденти зазнали репресії тоталітарним режимом, проте навіть в умовах ув'язнення намагались відстоювати права людини та громадянина.

У науковому просторі сьогодні спостерігаємо активізацію досліджень щодо цієї теми, проте доволі довго вона перебувала на маргінесі наукових зацікавлень, що зумовлює потребу детального вивчення. Історіографія дисидентського руху почалась раніше в українській діаспорі та закордоном загалом (Дж. Боффа, М. Верт; Т. Раковська-Хармстоун; К. Фармер та ін.) з огляду на забороненість теми та соціально-політичні умови в Україні. Активно її вивчали в межах самвидавної літератури (М. Х Коцюбинська, О. С. Зінкевич, І. М. Стасюк, Я. П. Секо, В. В. Островський). Історіографія дисидентства містить праці, присвячені періодизації (В. Р. Цюп'як, В. Т. Кіпіані, Г. В. Касьянов). Окрім цього, науковці розглядали особливості дисидентської комунікації (О. С. Мельникова) тощо.

Вагомим напрацюваннями історіографії дисидентського руху вважаємо вивчення окремих персоналій (В. Чорновола – Р. В. Цюп'як, В. Ф. Деревінський, В. П. Шкварець, Г. С. Побережець; В. Мороза – Г. В. Касьянов,

А. В. Русначенко, О. О. Обертас, С. В. Лис, О. Б. Гринів, О. П. Полянський, Я. П. Секо та ін.) та регіональних проявів (Волині – дослідники Ю. В. Сорока, С. Т. Шкабко, А. А. Криштальський, І. Ф. Корсак, В. О. Бортнікова та ін., Львівщини – Ю. І. Шаповал, Ю. О. Гуржій, Івано-Франківщини – О. С. Зінкевич, В. В. Островський, О. П. Бажан, Б. В. Паска, Тернопільщини – Б. Є. Захаров, В. В. Колінець, О. О. Каменюк, Є. Т. Зозуляк, Г. О. Комарницька, А. А. Криштальський, О. М. Лівінський, В. В. Овсієнко, Дніпровщини – В. В. Грибовський, І. П. Голуб, С. В. Мартинова тощо.

У такий спосіб актуальність теми нашого дослідження зумовлена насамперед необхідністю системного дослідження історичних постатей українських ексдисидентів, зокрема в період їх діяльності після 1991 р., та важливістю висвітлення їх ролі у процесі відновлення Україною незалежності.

Об'єктом нашого дослідження слугує політичні процеси в незалежній Україні із початку 1990-х до початку 2020-х рр.

Предметом магістерської роботи визначено громадсько-політичну діяльність колишніх українських дисидентів у політичному житті України з відновленням її незалежності.

Мета нашого дослідження полягає у системному вивченні історичних постатей, приналежних до дисидентства у період після 1991 року, виокремлення вагомості ролі окремих дисидентів та аналізі особливостей формування громадянської компетентності в учнів профільної школи на основі вивчення діяльності того чи того ексдисидента в історії незалежної України.

Для досягнення мети у процесі дослідження необхідно виконати такі основні **завдання**:

- 1) виокремити здобутки дисидентського руху у процесі відновлення незалежності України (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.);
- 2) проаналізувати політичну кар'єру В'ячеслава Чорновола у період 1991–1999 рр.;
- 3) диференціювати провідні постаті колишніх дисидентів в українській політиці за їх значення в історії України з відновленням незалежності,

зокрема І. Дзюби, Л. Лук'яненка, М. Гориня, Є. Сверстюка, В. Мороза та інших;

- 4) встановити особливості формування громадянської компетентності в учнів профільної школи крізь призму вивчення участі дисидентів в політичному житті незалежної України.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені періодом життя та діяльності колишніх дисидентів, що брали активну участь у політичному житті незалежної України. Відповідно нижня межа пов'язана із рубежем 1980-х – 1990-х рр., тобто активним включенням дисидентського покоління у процеси відновлення української незалежності, а верхню визначає 2023 р., тобто сучасні актуальні нам події, пов'язані з історичними персоналіями-ексдисидентами у вітчизняній політиці.

Географічні межі роботи охоплюють територію сучасної України; окремі пов'язані із постатями учасників українського дисидентського руху події відбувалися на території США, Канади, Великої Британії, Польщі, російських земель.

Аналіз та дослідження фактичного матеріалу здійснено завдяки залученню таких **методів**:

- 1) порівняльно-історичного (встановлення спільного та відмінного при зіставленні періодів діяльності колишніх дисидентів),
- 2) історико-генетичного (розкриття змін ексдисидентів, що стосуються світоглядних позицій та громадсько-політичної діяльності),
- 3) структурно-функційного (системне дослідження окремих вагомих аспектів діяльності того чи того українського ексдисидента в період після відновлення Україною незалежності у 1991 р.),
- 4) періодизаційного (диференціація провідних етапів у громадсько-політичній діяльності, починаючи з 1991 р., того чи іншого ексдисидента та формуванні його світогляду),
- 5) історико-системного (аналіз напрямків, змін та закономірностей діяльності),

- б) хронологічного (встановлення послідовності подій у громадсько-політичній діяльності ексдисидента),
- 7) історико-типологічного (типологічний підхід у визначенні напрямків діяльності ексдисидентів, встановлення їх провідних особливостей тощо).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в межах дослідження ми максимально охопили провідні постаті ексдисидентів, насамперед тих, які мають безпосереднє відношення до політичного життя України після відновлення нею незалежності. У такий спосіб широта охопленого фактичного матеріалу дозволяє повною мірою відобразити наукову новизну, що зумовлена насамперед тематикою. Окрім цього, окреслені нами методичні рекомендації та укладений план-конспект уроку вивчення дисидентського руху дозволяє по-новому репрезентувати його учням, тобто зосереджувати їх увагу не навколо фактичного матеріалу, а, залучаючи критично-аналітичне мислення, формувати самостійно висновки про значимість цього руху у відновленні незалежності України. Обрані нами методи дозволяють на уроці історії формувати громадянську компетентність в умовах осучаснення освітнього процесу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх можна використати при вивченні діяльності дисидентів у закладах загальної середньої освіти та вищих навчальних закладах, тобто при підготовці до уроків, семінарів, практичних занять тощо. Окрім цього, матеріали будуть корисними для вчителів, адже ними можна послуговуватись при формуванні навчальних програм спецкурсів, факультативних занять чи виховних заходів в позаурочній системі. Важливо, що результати напрацювань будуть доцільними при написанні наукових робіт та загалом досліджень з історії України.

Структурно магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (122 позиції). У кінці роботи вміщено 11 додатків. Загальний обсяг роботи становить 138 сторінок, із них основного тексту 91 сторінка.

РОЗДІЛ 1. УЧАСНИКИ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1980-Х - ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

У сучасному світі розвиток будь-якої країни можливий за умов реалізації політики демократії, яка дає змогу дотримуватись прав громадян та обов'язків держави перед ними. Колонізаторська й асимілятивна політика радянського союзу щодо України була нищівною, адже вони прагнули повністю підпорядкувати собі все сфери життя. При цьому закономірним було виникнення й утворення потужних опозиційних центрів та рухів, які відстоювали права українців, захищаючи їх від політичного переслідування.

В історії України ХХ ст. дисидентський рух виступає унікальним явищем, адже його представники активно виборювали дотримання права на вільне висловлення думки, зокрема й щодо діючої влади в тих умовах, в яких це, здавалось би, неможливо. Із послабленням політичного тиску для світу відкрились ті імена, чії досягнення переоцінити неможливо, адже на шляху до незалежності України вони покладали своє життя, стійко дотримуючись єдиної мети – вільна, самостійна, незалежна Україна. Почасті їх сміливість та відданість викликають подив і захоплення разом із величезною шаною й повагою.

Як зазначає М. Т. Сахно, дисидентство визначається сукупністю «філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства» [106, с. 51]. Відповідно дисидентство у науковому просторі осмислюється крізь призму опозиційності. Слушною є думка О. Г. Бажана про те, що дисидентом є особа, «чії погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму» [70, с. 143]. Таким чином дисидентство – опозиційний рух, який діяв всупереч владі та всім її можливим

утискам, дотримуючись національно-демократичних ідей у своїх прагненнях відновити українську державність.

Як бачимо, питання, які підіймали дисиденти, актуальні і сьогодні, особливо в умовах відкритої агресії росії проти України, коли на карту покладено її існування й існування всієї нації. У сучасних умовах розвитку українського суспільства повинна відбуватись взаємодія на основі толерантного ставлення до позиції громадян, взаємоповага та дотримання основоположних громадянських прав. У галузі духовної культури тоталітарний радянський режим контролював українське суспільство, нав'язуючи свої наративи, розколюючи основи. Відповідно відбувався повний контроль діяльності української інтелігенції [29, с. 520].

Складність політичної ситуації, соціально-економічний та духовно-культурний стан радянського суспільства не сприяв появі й поширенню ідей свободи, незалежності, рівності, національної свободи, тому відбувалось постійне переслідування й ув'язнення активістів української культури. Виявляючи свою опозиційну думку вони лише адаптовувались до умов протистояння владі, починаючи свою роботу у 50-х роках ХХ ст. [42, с. 132].

Український дисидентський рух був репрезентований течіями та напрямками, тому поширеною була різновекторна діяльність – культурницька, релігійна, правозахисницька тощо. Важливо, що при цьому ідея протистояння діючій владі ґрунтувалась на утриманні від збройного конфлікту, на який у дисидентів не було ресурсу, адже це потребувало залучення значних матеріальних ресурсів, яких не було звідки черпати [58, с. 6].

Перші представники дисидентського руху були приналежні до *культурницького* напрямку (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Мороз, В. Марченко, Н. Світлична), тому ідеї розвитку національної культури були для них на першому місці. Саме їм ми завдячуємо написанням та поширенням публіцистичних і художніх текстів. Також характерними були «нерегламентовані культурні ініціативи та петиційні кампанії» [63, с. 195]. Дослідник українського дисидентського руху Г. В. Касьянов вважає, що обрані

форми боротьби стали «інтелектуальним опором» українського кола інтелігенції [70, с. 107].

Представники культурницького напрямку дисидентства (М. Браичевський, Г. Логвин, І. Гончар) брали участь у діяльності «Українського товариства охорони пам'яток історії та культури», яке функціонує і сьогодні, адже відоме під аббревіатурною назвою УТОПК. Для відновлення незалежності України це мало вагоме значення, оскільки реставрація пам'яток козацької доби, якою займалися учасники товариства становить вагомий пласт національної культури та водночас самоідентичності українців, багату культурну спадщину яких протягом віків намагались зрусифікувати [63, с. 196].

Українське дисидентство було представлено також *правозахисним* рухом, який репрезентувала Українська Гельсінська Група (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Стус, І. Кошман, Б. Ясень, У. Мазуркевич, С. Шабатура, Ю. Литвин, Ю. Шухевич та ін.), що була утворена 1976 р. До її заслуг належить насамперед те, що опозиційний рух було виведено на більш-менш легальний рівень [42, с. 131]. УГГ здійснили міжнародний розголос політично репресованих у радянському союзі. Саме дисиденти цього напрямку відображали ідейне наповнення руху, який виразився у боротьбі за незалежність України.

Їхня заслуга у виборюванні незалежності нашої країни величезна, адже вони привселюдно та відкрито заявляли про свою позицію, висуваючи відповідні офіційні вимоги до правлячої влади радянського союзу, обов'язково з опорою на діюче законодавство і міжнародні правові документи. Саме такий вид протистояння привертав значну увагу відповідних органів, тому представники цього напрямку дисидентського руху зазнавали чи не найбільших переслідувань й ув'язнень [36, с. 82].

Існувало ще й *релігійне* дисидентство, представники якого (В. Величковський, П. Городецький, Р. Бахталовський, Й. Тереля, В. Кобрин, В. Романюк) виступали за «дотримання конституційних прав на свободу совісті та віросповідання» [11]. Цей напрям був схожим на правозахисний, зокрема у формах і методах боротьби, проте він був значно ширшим, оскільки ще й мав

зв'язок із українським національним відродженням. Його представники відстоювали права віруючих, вимагаючи легалізації Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков, окремих віросповідань та течій. У відновленні незалежності України це мало значну консолідуючу силу для суспільства. Важливо, що дисиденти у межах цього напрямку прагнули відновлення діяльності храмів, які становлять, звичайно, значну частку матеріальної культурної спадщини України [29, с. 520].

У такий спосіб спектр боротьби дисидентів тільки розширювався, хоча починався з культурно-просвітницьких методів, заходів, написань та розповсюджень публіцистичних творів, в яких критикували радянський тоталітарний режим та поширювали інформацію про політично ув'язнених в Україні. Більшість представників дисидентського руху виступали за ідеї боротьби без зброї, а шляхом культурного просвітництва, стоїцизму.

Особлива активізація національно-визвольного руху спостерігалась наприкінці 80-х років ХХ ст., що було пов'язано з роками перебудови у радянському союзі. Створення у 1989 р. Народного руху України стало знаковою подією на шляху до відновлення незалежності України [35, с. 106], адже ініціативу в цьому взяли саме дисиденти. У такий спосіб можемо стверджувати, що яскраво тут проявився *самостійницький* напрям дисидентського руху.

Він виокремився згодом в окрему політичну силу в Україні, яка відіграла провідну роль в ухваленні 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет. Науковець Іван Лисяк-Рудницький у доповіді на III Національному з'їзді Американської асоціації сприяння славістичним дослідженням, яка відбувалась у Каліфорнії восени 1981 р., наголосив, що «розв'язання цього питання залежатиме не тільки від внутрішніх українських чинників, а й від загального політичного клімату у Східній Європі. Однак найбільш імовірними є дві альтернативи - це або розвиток у націонал-комуністичному руслі (тобто забезпечення фіктивної державності УРСР реальним доповненням), або, в разі революційного піднесення, поворот до демократії (тобто відродження традицій УНР)» [27, с. 158].

Активність дисидентського руху зберігалась навіть у часи горбачовської перебудови, зокрема з початку 1985 р., коли національне відродження України було як ніколи близьким до реалізації. Окрім цього, дисидентський рух поживався у час серпневого путчу 1991 р. Із цього проводу один із провідників дисидентського руху Л. Лук'яненко зазначав: «Ми не мінялися. Ми як ішли 1976 року, так ішли 1985 року, так і зараз ідемо. Влада змінилася. І це свідчить, що і 1976 року, організовуючи Українську гелсінську групу, ми правильно розуміли закономірності історичного розвитку і діяли в напрямку загальнолюдського прогресу, а не супроти йому» [9, с. 553]. Зародження дисидентського руху в Україні та продовження його діяльності відбувалось у найскладніших умовах ХХ ст., проте винятковою була його роль у боротьбі за незалежність України, зокрема у період із 1980-х – 1990-х років минулого століття.

Як зазначає О. Г. Бажан, дисидентський рух в Україні поживався у 80-х роках ХХ ст., тому він став фактично новітньою формою прояву «українського національно-визвольного руху, «який виникає в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, що ознаменувала собою відхід від принципів «казарменого» соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР в бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління» [29, с. 253].

Відповідно поширення опозиційного руху в Україні виступило реакцією на згорання десталінізаційних процесів у радянському союзі та водночас статусу України як перспективної незалежної держави. Окрім цього, утиски національно-культурної та духовної сфер суспільства, нехтування конституційними нормами громадянина, недоліки соціально-економічної політики КПРС сприяли виокремленню дисидентського руху як окремої опозиційної сили, що має чітко виражене політичне спрямування [33, с. 146].

Важливо у цьому контексті згадати про український самвидав, який виступив важливою формою боротьби проти тоталітарного режиму. Він став у такий спосіб одним із засобів захисту як національної культури, так і

національної ідентичності. Дослідник української самвидавної літератури О. Є. Обертас вважає, що «явище альтернативної культури й літератури як форм опозиційного мислення існувало й буде існувати завжди, в кожній країні світу, з будь-яким суспільно-політичним устроєм. Можливі лише різні варіації терміну «самвидав» у різні історичні епохи» [91, с. 10]. Г. В. Касьянов називає такий вид діяльності дисидентів своєрідною «партією самвидаву», яка стояла на захисті українського слова, хоча й діяла в несприятливих умовах «непробудності» суспільства, що детермінувало її маргінальний статус [70].

До самвидавної літератури ми відносимо «Український вісник», що діяв за провідництва В. Чорновола, навколо якого об'єднались сім'я Калинців, Я. Кендзьор, М. Косів, М. Плахотнюк та ін. Сюди належать також видання «Євшан-зілля», газета «Гомін перебудови», інформаційний бюлетень Української Гельсінської спілки, літературно-громадський альманах «Карби Гір». Особливо активно самвидав як самостійне явище почало поширюватись у час послаблення політичного режиму радянського союзу, зокрема у 1989–1990 рр., що сприяло підсиленню дисидентського руху на шляху до відновлення незалежності України. За загальним підрахунком, було надруковано біля 1200 неофіційних видань, найвідоміші з яких — «Вісник РУХу», «Поступ», «Голос відродження», «Центральна рада», «Євшан-Зілля», «Кафедра», «Вільне слово», «Каяла», «Пороги» та ін [92; 91; 70]. Обкладинки самвидавних текстів і видінь представлено у *Додатку А*.

Важливо зазначити, що онлайн-колекція самвидавної літератури, що представлена в електронному вигляді Центром досліджень визвольного руху (у режимі доступу <https://avr.org.ua/?idUpCat=1267>), дозволяє ознайомитись із різними зразками за роками.

Учасники дисидентського руху в Україні були об'єднані навколо УГС, яка здійснювала захист прав українських громадян, що перебували в політичному ув'язненні. Вона утворилась у 1988 р. у Львові, головою було обрано Л. Лук'яненка, який ще на той час був в ув'язненні. Окрім цього, вони активно відстоювали право на вільне висловлення думки та водночас прагнули

суверенності України. Її діяльність була визначена не стільки політичними, скільки громадсько-правовими мотивами. Слушно зауважує Т. М. Сахно: «Діяльність Української Гельсінської групи була настільки ж важливим, настільки й неоднозначним етапом у розвиткові руху опору. Це була перша опозиційна організація, яка утворилася на легальних засадах. Вона недвозначно поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. Особливе значення мало те, що вона стала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей в Україні» [106, с. 52].

Члени УГГ брали участь в заходах, що були присвячені політичним репресіям: у 1978 р. Г. Григоренко виступив на Конгресі Міжнародної Амністії в Лос-Анджелесі; Н. Світлична, П. Вінс виступили на III Сахаровських слуханнях у Вашингтоні. Наприкінці 1980-х рр. Закордонне Представництво стало функціонувати як Закордонне Представництво Української Гельсінської Спілки [48].

Якщо підсумуємо діяльність УГГ, то загалом вона відзначалась невисоким рівнем успішності, проте нею було реалізовано важливе завдання на шляху до незалежності України – інформаційний розголос про порушення прав людини в Україні. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. УГГ вдалось оприлюднити близько 30 меморандумів, декларацій, маніфестів, інформаційних бюлетенів та офіційних звернень. При цьому варто зазначити, що єдиного ідейного напрацювання не було, що частково зумовлено фізичною розпорошеністю її членів, адже 22 з 37 були протягом її існування ув'язнені або ж на засланні. Хоча вона була фактично підсумком дисидентської діяльності на етапі 1960-80-х років та водночас основою для правозахисницького напрямку, який детермінував політичні зміни в Україні у часи відновлення її незалежності [75].

Варто зазначити, що у боротьбі з радянським режимом за незалежність України п'ятеро членів УГГ загинули чи були звинувачені у самогубстві (Ю. Литвин, В. Марченко, О. Тихий, М. Мельник, В. Стус). Трагічною була також смерть А. Горської та В. Чорновола.

Варто наголосити, що у творенні незалежної країни важливим є формування її атрибутів як держави – символіки. Дисидентам належить вагома роль у затвердженні та визначення символів нашої країни, про що свідчить навіть зацікавлення зі сторони спецслужб, які стежили за окремими учасниками. У 1988 р. була надіслана інформаційна довідка ЦК КПУ, в якій зазначено, що відбувається активізація серед представників опозиційних рухів у поширенні закликів до відродження національної символіки (тризуб, жовто-синій прапор). При цьому зазначається, що таке становище може бути загрозливим для діючого політичного режиму. Окрім цього, у цій довідці було зазначено, що такі ідеї належать В. Чорноволу, М. Гориню, С. Набокові, В. Шевченко. Саме В. Шевченку належить авторство історичної довідки від імені провідників УГС. Текст вдалось передати за кордон та розповсюдити в іноземній пресі. [9, с. 594–595].

Проте наявність певних суперечностей між лідерами організації стали перешкодою до єдності в роботі. Про це зазначав М. Горинь, адже між В. Чорноволом та Л. Лук'яненком виникли незгодження, що спричинили відхід В'ячеслава Максимовича від діяльності у структурі УГС [107]. У такий спосіб постав Народний рух України, який активно поширювався із Львівщини, тобто Львівської обласної організації УГС.

На шляху до незалежності дисиденти у 1987 р. в Києві організують Український Культурологічний Клуб, проте його напрям діяльності був спрямований не лише на відстоювання самобутності української культури. Ця організація, як визначає С. С. Богатчук, «фактично перша самостійницька організація в радянській Україні часів перебудови» [33, с. 148]. Саме в цей рік і наступний відбулось повернення з ув'язнень «особливо» небезпечних державних злочинців, серед яких були дисиденти О. Мешко, В. Чорновіл, М. Горинь, М. Горбаль та інші [71, с. 3]. Відбувається важливе відновлення у Львові В. Чорноволом видання «Український Вісник», за допомогою якого УГГ вдалось легально публікувати тексти вперше з 1970-х рр.

Важливою подією на шляху до незалежності України став день 7 липня 1988 р., який увійшов в історію як день створення Української Гельсінської Спілки. Тоді у Львові відбувся один з перших масштабних мітингів на площі вийшло до 50 тисяч осіб, під час якого зачитали «Декларацію принципів УГС». Фото з цього дня представлено у *Додатку Б*. Це ознаменувало оголошення про заснування нового громадського формування. Л. Лук'яненку запропонували очолити її [10]. Діяльність УГС передбачала формування незалежної України зі своєю національною символікою, системою міжнародних взаємин, законодавством тощо.

Важливим на шляху до відновлення незалежності України є діяльність дисидентів в культурній сфері, адже окремі заслуги сприяли національно-культурному відродженні. У серпні 1987 р. було засновано Український культурологічний клуб (УКК) [53, с. 7]. У жовтні 1987 р. у Львові в клубі Львівського політехнічного інституту відбулось формування неформального об'єднання «Товариство друзів Лева». Окрім цього, у 1987 р. виникає Комітет захисту Української католицької церкви, асоціація «Зелений світ» [77, с. 114]. У січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР було засновано українознавчий клуб «Спадщина», а весною цього року виникає товариство «Громада» – «самодіяльне історико-культурне об'єднання студентської молоді Київського державного університету» [54, с. 114].

Члени УГС виступили ініціаторами у створенні Товариства української мови, «Меморіалу» та Народного руху України за перебудову [71, с. 3]. Серед членів УГС виникли суперечності, пов'язані з принциповим питанням щодо державного статусу України, що зумовило розбіжності між Лук'яненком, Горинем і Чорноволом, з одного боку, Драчем, Дзюбою, Павличком – з іншого [88, с. 85]. Ексдисиденти активно долучились до відновлення незалежності України, а шістдесятники виступали за суверенітет української республіки у складі СРСР. У такий спосіб дисидентами 8 вересня 1989 р. в Будинку вчителя в Києві було сформовано Народний Рух України, який відіграв «вирішальну

роль у здобутті незалежності Української держави та її подальшої розбудови у відповідності до викликів в означений період історії» [36, с. 80].

Представники НРУ відстоювали ідею повного політичного й економічного суверенітету України, політичного плюралізму, багатопартійної системи, яка відображатиме демократично переважаючі сили ВРУ, формування самостійної економічної системи держави, рівний розподіл у формах власності: державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної, змішаної; прийняття нової Конституції України, створеної до міжнародних угод про права і свободи людини; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальну свободу віросповідання, легалізацію Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви. У цьому контексті боротьба НРУ у період 1989-1991 рр. була визначена різноманітністю форм: від протестів проти діючої політичної сили – до масштабних акцій націоналістичного спрямування. Варто наголосити, що продовження діяльності УГС фактично відбулось у НРУ, який став «найбільш масовою ліберально-демократичною організацією в кінці 80-х- на початку 90-х рр.» [33, с. 148]. У вересні 1989 р. було проведено установчий з'їзд Народного Руху України, а Головою Секретаріату обрали Михайла Гориня. Водночас Головою Руху було обрано Івана Драча.

Спочатку Народний Рух України створювали як відкриту масову демократичну громадську організацію. Можемо стверджувати, що вплив УГС тільки розширювався, зокрема на регіональних рівнях. Відтак організація активно долучалась до функціонування різних сфер суспільно-політичного життя, зокрема у напрямку захисту прав громадян, адже одним із її провідних напрямів діяльності був правозахисницький [33, с. 147].

Важливо, що УГС виступила ініціатором проведення акцій культурно-ідеологічного значення для виборювання незалежності української державності. Спільно з НРУ в 1990 р. було організовано проведення «живого ланцюга» єднання українців від Львова до Києва у День злуки (22 січня 1990 р.) та відзначення 500-ліття українського козацтва в Запоріжжі (серпень 1990 р.).

Спочатку «живий ланцюг» планували провести з залученням Харкова, але скоротили до таких населених пунктів Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль– Львів – Івано-Франківськ, залучивши за різними даними близько мільйона осіб [36, с. 83].

Важливо, що при цьому діяльність спілки була спрямована також на підтримку зв'язку з діаспорними утвореннями. Активну участь у цьому брав Л. Лук'яненко, якому належить здійснення європейської подорожі, в програму якої увійшли політичні зустрічі з помітними постатями того часу, зокрема з міністром закордонних справ Бельгії Ескенсом, головою сенату Франції Погером, британськими депутатами [10]. Окрім цього, колишній дисидент брав участь у конференціях, розголошуючи інформацію про засади тоталітарної політики в радянському союзі та її утиски щодо громадян, зокрема політичних ув'язнених.

Перший з'їзд УГС, який відбувся 30 квітня 1990 р., визначив прийняття делегатами УГС рішення про реорганізацію та зміну вектора діяльності на політичний. У такий спосіб 15 листопада 1989 р. відбулась «Української Республіканської Партії», яку очолив Л. Лук'яненко. Визначаємо її як першу демократичну політичну партію. Фактично з цього часу і варто вести відлік початку формування багатопартійної політичної системи в Україні [75].

У березні 1990 р. в Україні було проведено перші вибори до Верховної Ради України та місцевих Рад, які відзначились послабленням впливу тоталітарного режиму на їх хід. У межах дисидентського руху виникло суперництво Демократичним блоком, який був сформований на основі НРУ, УГС, екологічних груп і «неформальних» організацій та з іншої сторони – представниками комуністичної партії, які мали значну перевагу тоді. Їм належав вплив на ЗМІ, водночас фінансові ресурси та зацікавлення громадян, які були дезорієнтовані в нових суспільно-політичних умовах. Відповідно за результатами виборів комуністична партія здобула більшість, сформувавши «групу 239», яка становила більшість у ВРУ. Демократичний блок, у межах якого налічували 90 депутатів, сформував Народну Раду [88, с. 87]. Не зважаючи на ці

умови, дисиденти чинили реальний опозиційний тиск на більшість, засвідчуючи зростання впливу національних демократичних сил.

Відповідно під час виборів у 1990 р. до Верховної Ради УРСР обрали 12 представників, які входили до УГС раніше, а тоді стали членами депутатської групи «Народна рада». Їм належить участь у прийнятті тих рішень, які наближали Україну до відновлення незалежності. Саме їм та НРУ належить активність у прийнятті ВРУ 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України». У час спроби державного перевороту протягом 19–21 серпня 1991 р. депутатам-ексдисидентам належить рішення виступити за проголошення України вільною самостійною країною, вийшовши зі складу СРСР. Як відомо, Левко Лук'яненко став одним із авторів «Акту проголошення незалежності України», який було виголошено привселюдно 24 серпня 1991 р. Як зазначає С. В. Бондаренко, саме представникам дисидентського руху належить роль «каталізаторів демократичних процесів досліджуваного періоду української історії, формуючи своєю радикальною позицією рішучість, впевненість і відданість ідеї демократичної, правової та самостійної України» [36, с. 83].

Український дослідник дисидентського руху Б. О. Кравченко зазначав, що загалом кількість українських дисидентів лише у період 1960–1972 рр. становить 975 осіб, проте з роками ця цифра невпинно збільшувалась [73]. В. Овсієнко, дисидент, на рахунку якого тисячі опрацьованих інтерв'ю українських дисидентів, зокрема переведених у письмову форму, підрахував, що за всі роки діяльності УГГ її члени, які були ув'язнені, провели там 550 років [92].

Отже, діяльність дисидентів у відновленні незалежності України відіграла значну роль, адже їх стоїчне протистояння тоталітарному режиму дозволило досягнути мети різними методами та способами. Вагоме значення у цьому контексті мають різні течії, якими було репрезентовано дисидентський рух в Україні, адже всі вони були об'єднанні прагненням до відновлення української державності, національної символіки, культури, релігії тощо. Провідне місце серед них посідали представники національно-орієнтованого напрямку, але

значну частку займали також рухи за права національних меншин (кримськотатарського, єврейського) та соціально-економічні права. Окрім цього, з метою консолідації населення учасники дисидентського руху активно працювали над поширенням самвидавної літератури, яка була наповнена національними ідеями та сприяла їх популяризації у суспільстві. Таким чином зусилля дисидентів, зокрема у 80-90-х рр. XX ст., мали вагомий вплив на відновлення Україною незалежності, а висунуті ними ідеї самостійності актуальні й сьогодні.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА КАР'ЄРА В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА (1991-1999 РР.)

Державотворчі процеси в історії людства безпосередньо пов'язані з історичними персоналіями, які впливали на поступальний розвиток націєтворчих подій. Простеження закономірностей їх громадсько-політичної діяльності дозволяє осмислити закономірності цього процесу, визначити його основні тенденції та водночас недоліки.

Незалежність України як окремої держави на політичній карті світу – це закономірний історичний процес, який постає результатом тривалого розвитку українського народу. Відповідно закономірним явищем стало те, що на період кризи існування Російської імперії на початку ХХ ст. виникали народні республіки, серед яких потужністю у прагненні до самостійності вирізнялась українська. На заваді цьому перебувала імперсько-російська сила, яка змогла активно впроваджувати тоталітарне стеження та будь-яке державницького процесу становлення самостійних держав.

Радянська система була штучною і неприродною, що, звичайно, передбачало неминучий розпад, оскільки її основа була побудована на спотвореному соціально-економічному, політичному і національному ґрунті. У кінці 1980-х рр. світ мав можливість спостерігати її занепад. Цінність такого історичного моменту для незалежності України як у 1917–1921 рр., так і впродовж 1920–1980-х рр. розуміли дисиденти, які впродовж своєї діяльності вдавались до зміни форм боротьби, проте цілі та завдання у залишались без змін. Відновленню незалежності української держави в 1991 р. сприяла національно-патріотична діяльність дисидентів.

В історії України провідні події пов'язані насамперед із боротьбою за незалежність української держави, зокрема протистояння загарбницькій, колонізаторській та нищівній політиці російської імперії у ХХ ст., яка протягом тривалого часу здійснювала активну асиміляційну політику, спрямовану на знищення всього українського. Сучасні події слугують цьому лише

підтвердженням. Без ініціативності, самопожертвування та покладання життя за незалежність української держави неможливо досліджувати в повній мірі історію. Таким чином вагома роль належить опозиційним силам, які попри несприятливі зовнішні умови здійснювали проукраїнську діяльність.

Діяльність дисидентського руху в історії України неможливо переоцінити, адже його учасники, які були представниками різних поглядів і професій, доклали зусиль до творення незалежної держави, подекуди – пожертвували життям. До таких історичних постатей в українській історії належить В'ячеслав Максимович Чорновіл (1937–1999), який по праву виступає провідною постаттю в державній політиці ХХ ст. Його активна діяльність, проукраїнська позиція та бажання боротись за свободу українців залишається золотою сторінкою в історії нашої країни. Саме йому належить роль «зв'язкового» між представниками різних поколінь борців за незалежність (за визначенням В. Ф. Деревінського) [40, с. 23].

Кінець 1980-х рр. для українського дисидента стали періодом активної його участі у виборах до вищих та регіональних представницьких органів влади. У 1989 р., коли відбувались вибори до Верховної Ради СРСР, саме В. Чорновіл активно відстоював кандидатури опозиційних представників. При цьому на виборах у 1990 р. до Верховної Ради УРСР та Львівської обласної ради провів свою виборчу кампанію. Як відомо, політик і дисидент вважав це одним із найдієвіших способів боротьби опозиції за владу та можливість впроваджувати зміни у політичне життя країни, представляючи демократичні погляди.

Період 1990–1992 рр. називають львівським, адже В. Чорновіл у той час очолював Львівську обласну раду. Як слушно зауважує С. Л. Давимука, «за часів діяльності В'ячеслава Максимовича на чолі Львівської обласної Ради розвиток у всіх галузях краю став набирати швидких обертів у суспільному житті, в політичній, економічній, соціальній сферах, намітилася динаміка, розпочалася адміністративна реформа» [51, с. 51-52]. Таким чином його діяльність на посту народного депутата, якій передувала активна дисидентсько-опозиційна робота, потребує детального висвітлення для усвідомлення закономірностей

розгортання процесу відновлення незалежності України. Окрім цього, так проявляться нові особливості у становленні української політики, яка зароджувалась разом із незалежністю країни.

Початок депутатської діяльності В'ячеслава Чорновола пов'язуємо насамперед із тим, що на координаційній раді Львівської філії Української Гельсінської Спілки 6 листопада 1989 р. його було запропоновано висунути кандидатом у народні депутати Верховної Ради УРСР [98]. Після цього кандидатуру колишнього дисидента було підтримано виборчим об'єднанням опозиційних сил, які представляв Демократичний блок, а разом із ним 16 трудових колективів [52, с. 10]. Така широка зацікавленість має постаттю Чорновола спричинила спроби протидії його висуненню. Проте варто зауважити, що діюча на той час влада втратила тотальний контроль над виборчим процесом, що тільки сприяло відновленню відкритої діяльності дисидентів.

У передвиборчій програмі В'ячеслав Чорновіл прямо наголошував на тому, що представляє інтереси «опозиції повної державної незалежності України як єдиного надійного порятунку від економічної, екологічної, духовної катастрофи для всього населення України, без огляду на національність» [15]. Із моменту обрання його депутатом ВРУ колишній дисидент прагнув боротись за прийняття вагомих першочергових законопроектів, до яких на його думку належали нагальні гострі питання:

- 1) державного суверенітету,
- 2) державного устрою,
- 3) економічної самостійності,
- 4) землекористування,
- 5) захисту українського довкілля,
- 6) статусу української мови та ін. [52, с. 11].

Можемо стверджувати, що за змістовим наповненням його програма була тотожною до виборчої платформи кандидатів демократичного блоку, які на той час активно висували на перший план питання незалежності. Важливо при

цьому, що було здійснено її друк закордонними виданнями, до яких увійшли часопис українців Польщі «Пертурбанції» [117].

За результатами виборів, якими було засвідчено підтримку кандидатури В. Чорновола, його було обрано депутатом Верховної Ради голосами підтримки, що становили 55 613 осіб, або 68,60% виборців. Основним конкурентом був перший секретар Шевченківського райкому КПУ м. Львова Ю. Бойченко, який на противагу отримав тільки 12,59%, тобто в кількісному еквіваленті 10 207 голосів. Разом із В'ячеславом Чорноволом депутатами ВР УРСР стали ще 11 осіб, які входили до УГС. У такий спосіб разом із іншими представниками Демблоку вони сформували чверть депутатів парламенту, що дозволяє стверджувати про його оновлення практично на 90% [105]. Цим засвідчено вагому історичну зміну, адже, як зазначають В. М. Даниленко та В. Ф. Деревінський «уперше у новообраній Верховній Раді опинилися представники опозиції, більше того – колишні радянські політв'язні. З приходом їх у законодавчий орган республіки було внесено суттєві корективи у його діяльність» [52, с. 10].

Комуністична більшість Верховної Ради, яка тоді мала чисельну перевагу, здійснила спробу на першому ж пленарному засіданні та кількох наступних приймати рішення без урахування інтересів меншості. Відповідно представники Демблоку уживали усіх заходів, щоб мінімізувати цей негативний вплив: влаштовували мітинги, відмовлялись від реєстрування на засіданні, демонстративно залишали засідання. Ключову роль у цьому виконував В. Чорновіл, який у день роботи першого пленарного засідання Верховної Ради почав ініціювати різні пропозиції, які раніше обговорили в очолюваній ним Львівській обласній раді. У такий спосіб вимагав раціонального складення порядку денного відповідно до регламенту сесійних засідань, відповідне опрацювання законопроектів, відмови від попереднього ритму діяльності Верховної Ради, коли ухвалювали ті рішення, які ініціювали представники комуністичних сил в Україні.

Саме В'ячеславу Чорноволу належить ініціатива щодо проведення прямих трансляцій роботи ВР та встановлення прямих «гарячі» телефонних ліній, які дозволяли б напряду спілкуватись із громадянами країни, яким доля держави небайдужа. Тому вагомою його заслугою у політичному житті незалежної України є встановлення прозорості діяльності влади, яка, на жаль, сьогодні залишається формальною вимогою, тому потребує жорсткого контролю.

Його висували на пост голови Верховної Ради, проте колишній дисидент надав перевагу І. Юхновському, який був єдиним представником опозиції, проте це не дозволило йому посісти периферійні позиції. Демократичний блок став популярним та перебував у полі зору громадян, підтримка яких тільки збільшувалась. Дослідники зазначають, що «попри те, що програми кандидатів від Демблоку називали застарілими, декларативними, а виступи І. Драча, В. Чорновола, М. Гориня, Л. Лук'яненка взагалі такими, що викликають занепокоєння, чимало депутатів-комуністів із захопленням висловлювалися про своїх опонентів» [4].

У такий спосіб між очільниками Народної ради та головою Верховної Ради В. Івашком сформувалась домовленість про «входження депутатів-опозиціонерів у керівництво парламенту і врахування інтересів меншості в регламенті Верховної Ради. Проте не всі члени Народної ради схвалили входження кількох депутатів Демблоку до Президії, вважаючи це рішення помилковим, таким, що забезпечувало прийняття недемократичних законів і постанов Верховної Ради й указів Президії, вело до формування керованої опозиції» [52, с. 11].

Так, 15 червня 1990 р. групою народних депутатів Демократичного блоку, які відстоювали вищеописане ставлення до входження представників Народної ради у Президію парламенту, було сформовано окрему групу депутатів під назвою «Радикали». Її очолив В'ячеслав Чорновіл [35]. Він належав до тих політичних діячів, які активно діяли на противагу усім перешкодам та активно боровся за відновлення справедливості у незалежній країні. Йому належала

ініціативність у питаннях, що стосувались прийняття рішення про суверенітет політичний, а також економічне самостійне життя держави.

У 1990 р. (6 липня) В. Чорновіл виголошує від імені Народної ради заяву, в якій вимагає відкликати представників комуністичної сили, які без офіційного на те рішення виїхали до Москви на XXVIII з'їзд КПРС. Така пропозиція була підтримана депутатською більшістю. При чому важливо, що серед цих голосів було майже 200 комуністів. Після того, як ці депутати повернулись, шлях до прийняття декларації став яснішим. Важливо, що опісля було прийнято закон про економічну самостійність, постанову про строкову службу громадян України на її території, свободу друку, та водночас скасовано ст. 6 Конституції про однопартійну систему тощо.

Події студентського голодування у жовтні 1990 р. у Києві стали лише причиною загострення у процесі протистояння парламентської більшості й опозиційних сил. В. М. Даниленко та В. Ф. Деревінський наголошують, що «осіннє студентське голодування в Києві було останнім великим випробуванням для республіканської партійної організації та її представників у Верховній Раді, а далі почалось їхнє нове піднесення. Фактично після студентського голодування влада перехопила ініціативу, а темпи розвитку революційних процесів в Україні сповільнилися» [52, с. 13].

Для комуністичної партії це стало причиною для активізації антиукраїнського політичного вектора. Відповідно було видано дозвіл на арешт депутата опозиції С. Хмари, який отримав широкий резонанс та детально описаний у розділі 3 нашої роботи. Проте ЗМІ арешт трактували з точки зору негативних наслідків діяльності демократичних сил. Відтак опозиційна меншість була позбавлена можливості визначати хід голосування у парламенті завдяки внесенню змін до регламенту. Таким чином так звана комуністична «група 239», ухвалила ті реакційні рішення, які не залишили осторонь В. Чорновола. Він різко висловився щодо недоцільності збереження Верховної Ради в наявному на той час складі, адже нічого конструктивного вона вже зробити не може, а «пропагандистський ефект від її трибуни значно ослаб» [24]. Окрім цього,

колишній дисидент написав на ім'я голови Верховної Ради заяву, в якій зазначив, що «до звільнення з-під арешту С. Хмари і створення депутатської комісії щодо розслідування цієї провокації він вважає етично недопустимим для себе брати участь у пленарних засіданнях парламенту. Запропонував аналогічно вчинити іншим представникам Народної ради та створити паралельний народний парламент, який би розглядав ті самі, що й Верховна Рада, та нові законопроекти, доносячи через ЗМІ прийняті рішення до громадян» [12].

Його погляди отримали значний резонанс серед громадян України, які виступали на підтримку. Хоча варто зазначити, що ці погляди відрізнялись радикальністю та водночас різкістю суджень. Ексдисидент відмовився брати участь у засіданнях Верховної Ради, а тому повернувся на місце роботи після звільнення С. Хмари з арешту. Події серпневого путчу він передбачив ще в 1990 р.

Тоді, коли Л. Кравчук не дав дозволу В. Чорноволу бути присутнім засіданні Президії Верховної Ради 19 серпня 1991 р., тоді той передав її члену Д. Павличку заяву від Львівської обласної ради, як була зачитана на засіданні. У такий спосіб її підписало сім членів.

Окремо варто висвітлити участь В'ячеслава Чорновола у виборах на пост Президента України у 1991 р. Про необхідність проведення таких виборів він наголошував ще в 1990 р.: «...уважаю абсолютно необхідним уведення президентства України й ліквідацію президентства СРСР... Президент України повинен обиратися прямим усенародним голосуванням. Гадаю, такі вибори можна було провести через рік-півтора» [116, с. 100].

У серпні 1991 р., коли відбувалось засідання Центрального проводу Руху, підіймали питання щодо кандидатури Президента України. Було висунуто позицію В. Чорновола, хоча сам він не був присутній по стану здоров'я. Усі виступили «за», лише двоє членів (Б. Тернопільський, І. Драч) були проти [101, с. 79]. У той час Л. Лук'яненко було висунуто від Української республіканської партії, В. Пилипчука – від ДемПУ. В. Чорновола було запропоновано на

кандидатуру Президента України 1 вересня 1991 р. після сесії Великої Ради Руху [100, с. 147].

Позиція В'ячеслава Максимовича на виборчому шляху була наступна: «Щоб ви були вільними людьми. Щоб ви самі могли вирішувати свою долю. Щоб ви були господарями, а не наймитами на власній землі. Щоб ця земля була ваша. Щоб вами ніколи не сміли і не могли командувати люди, які не знають і не люблять землю. Щоб на зміну радгоспам і колгоспам поступово прийшли селянські кооперативи і селяни-власники. Щоб відродилася віра ваших батьків. Щоб український хліб купували Америка і Німеччина. Щоб Україна стала європейською державою» [56, с. 23]. Важливо, що він часто наголошував про схожість своєї програми з Л. Кравчуком.

На виборах 1 грудня 1991 р. В. Чорновіл посів друге місце, набравши 23,27 % голосів. Найбільше його підтримали на Львівщині, Франківщині, Тернопільщині, Волині та Буковині, тобто на Заході України. . Г. С. Побережець із цього приводу зазначає: «І все ж таки суспільство виявилось неготовим до визначення лідера нового спрямування, з новим світоглядом та мисленням, який, борючись усе своє життя за незалежність, брутально переслідувався, неодноразово отримував ув'язнення та заслання» [101, с. 148].

Із 1991 р. пов'язуємо активне політичне життя як держави, так і самого В. Чорновола, що дозволяло детермінувати незалежність України. Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. (див. фото у *Додатку В*) політик не висловив підтримки щодо термінового розпуску Верховної Ради до виборів Президента, адже вважав це недоцільним. Коли було обрано Президентом України Л. Кравчука він пропонує провести перевибори парламенту як окремого органу, адже його обрано «у період тоталітаризму і був нездатним ефективно працювати на розбудову української держави» [79]. Варто наголосити, що главою країни така ідея підтримана не була, адже той вважав ВРУ цілком повноцінно функційним органом. Тому вважав за доречне провести перевибори у січні 1993 р. після прийняття Конституції України.

Таке рішення було схвалено лідерами Народної ради, зокрема й головою Народного руху України І. Драчем. В. Чорновіл не підтримав погляди О. Ємця та Л. Лук'яненка про недоцільність діяльності Народної ради з огляду на те, що вона сприяла проголошенню незалежності України і заборону на комуністичну партію, оскільки вважав, що її потрібно зміцнювати для здійснення тиску на владу. Варто зазначити, що єдності в Народній раді не спостерігалось, тому поділ на фракції НРУ, «Нової України» та Конгресу національно-демократичних сил. У цих подіях В. Чорновіл прагнув посилити і підвищити дієздатність фракції Руху, адже виступав його керівником.

Із входженням В. Чорновола у склад Верховної Ради України на постійній основі відбулось поживлення його депутатської діяльності. У колі його професійних зацікавлень завжди в центрі – Україна. Він бере участь в дискусійних обговореннях та водночас прийняттях ключових для життя країни рішень, що включали:

- 1) реорганізацію державного управління,
- 2) економічну реформацію країни,
- 3) утворення Збройних сил України,
- 4) статусу Криму, Чорноморського флоту,
- 5) ядерне роззброєння,
- 6) зовнішню політику, у тому числі взаємини з іншими країнами тощо.

Він таки не полишив вирішення питання з перевиборами Верховної Ради, оскільки, на його думку, обрані діючі депутати дванадцятого (першого) скликання не сприяли відродженню молодій незалежній державі, а навпаки спричиняли сповільнення впроваджуваних реформ та прийняття недосконалих законів. За оцінками дослідників, «Верховна Рада того часу характеризувалася відсутністю чіткої політичної структуризації, була нездатна ухвалювати радикальні економічні закони і вивести економіку з кризи. Прийняті нею ринкові закони не містили ефективних механізмів впровадження та були внутрішньо суперечливими. До того ж Верховна Рада не здійснювала контролю за реалізацією напрацьованого законодавчого масиву» [62, с. 16].

У такий спосіб В'ячеслав Чорновіл прагнув до впровадження пропорційної чи мішаної системи виборів, яка дозволила б упорядкувати парламент, який відповідав би інтересам суспільства. У 1997 р. таки було впроваджено мішану систему парламентських виборів, проте у 1998 р., коли пройшли вибори, колишній дисидент таки продовжував відстоювати позицію щодо проведення виборів на пропорційній основі. «Україна відроджується – відроджується як згусток славної історії, відроджується як великий народ, відроджується як держава. Задано потужний імпульс волі народу – волі до свободи, волі до демократії, волі до державності», - писав про державотворчі процеси в країні сам політик [116, с. 357].

У 1994 р., коли проходили вибори до Верховної Ради України, В. Чорновіл будучи головою НРУ працював у виборчому окрузі №357 м. Тернополя у передвиборчій кампанії, агітуючи по різних регіонах України. Він активно розповідав про свою програму, основою якої була передвиборча платформа Руху, розроблена на основі «Концепції державотворення в Україні». На виборах серед 66 377 осіб його підтримали 41 498 виборців (або 62,52%). Другим став А. Кучеренко, набравши 7606 голосів (або 11,45%), проте, як зазначає В. М. Даниленко, «не такими оптимістичними для В. Чорновола, як лідера партії, виявилися результати голосування за інших рухівських кандидатів. Після досягнення рішення про переобрання Верховної Ради він сподівався, що Рух здобуде 30% місць у парламенті, однак з ухваленням закону, який зберігав мажоритарну виборчу систему, В. Чорновіл почав сумніватись у спроможності партії набрати 20% місць» [52, с. 17].

Для Народного руху України на V зборах було встановлено отримати до чверті голосів, проте було набрано всього 6%, що свідчило недооцінювання керівництвом партії сили суперників. Окрім цього, на такі показники мав вплив соціально-економічний стан країни, який лише погіршувався. Тому після цього політик висунув пропозицію створення об'єднання на основі єдиної програми, списку і фракції, проте відмовився балотуватися по мажоритарному окрузі, адже зосередився на проведенні передвиборчої кампанії НРУ. Проте жодна з

національно-демократичних партій не була готова прийняти такі умови. На думку І. М. Кресіної, «дотримання Рухом проголошених засад утворення виборчого об'єднання можна вважати виправданим. Адже за більшістю національно-демократичних партій не було ані ідей, популярних серед виборців, ані копіткої роботи серед населення протягом міжвиборчого періоду, ані істотного впливу в органах влади та місцевого самоврядування» [74, с. 92].

На виборах НРУ здобув лише 9,4% голосів, а сам В. Чорновіл тоді входив у двадцятку найвпливовіших українських політиків, посідаючи 4–9 місце у списку кандидатів у Президенти України на виборах 1999 р. На жаль, досягнення очікуваних 75–90 депутатів на виборах було провалено, про що свідчили 6,89% голосів на мажоритарних округах. В. М. Даниленко та В. Ф. Деревінський зазначають, що послаблення позицій рухівців було зумовлено тим, що «близько 3-4% голосів НРУ втратив унаслідок протистояння з правими суб'єктами виборів і через неналежне забезпечення контролю за процесом голосування та підрахунком голосів» [52, с. 18].

Для підготовки до президентських виборів, які мали відбуватись 1999 р., у грудні 1998 р. між НРУ і партією «Реформи і порядок» було сформовано блок єдностей, який передбачав єдиного кандидата на вибори, виборчу платформу на парламентські вибори, список кандидатів, фракцію у Верховній Раді [112]. В. Чорновіл об'єднався з В. Пинзеником для підготовки до виборів 2002 р.

У період 1994–1998 рр. В. Чорновіл спрямував свою політично-депутатську діяльність на те, щоб структурувати роботу ВРУ. Таким чином він наполягав, щоб «розподіл керівних посад Верховної Ради було зроблено відповідно до розстановки політичних сил у парламенті: голова – від центристських партій, перший заступник – від лівих партій, другий заступник – від правих, тобто НРУ» [2]. Із метою ефективності роботи ВРУ він стверджував, що НРУ буде вести співпрацю з тими силами, які прагнуть розвивати незалежність держави.

При другому скликанні ВРУ В'ячеслав Максимович був членом її Президії, очолюючи підкомісію з питань охорони історико-культурної спадщини

постійної комісії з питань культури і духовності. Він часто особисто підтримував фінансування проєктів у галузі культури, ініціював важливі питання про систему нагород на державному рівні, символіку та геральдику. Йому належить значна фінансова частка у зведенні пам'ятника Т. Шевченку у Санкт-Петербурзі.

У наступному скликанні він залишився на цій посаді і став водночас членом погоджувальної ради депутатських груп (фракцій). Окрім цього, у парламенті він відстоював ідеї необхідності реформування аграрного сектору, фінансової сфери, податкового законодавства, нафтогазового ринку, перегляду засад депутатської недоторканності та водночас скорочення витрат на органи законодавчої і виконавчої влади тощо [3].

Варто наголосити, що В. Чорновіл доклав значні зусилля до прийняття Конституції України, яка дозволила закріпити правовий статус України, сформуванню основи державних і громадських структур, правового статусу громадянина тощо. Варто наголосити, що політик вбачав у другій частині ст. 10, неточності щодо української державної мови, які, на його думку, варто було б усунути, щоб попередити негативні наслідки щодо виникнення другої державної мови. Як бачимо, його погляди виявились фактично пророчими і відгукнулись українцям через роки.

У колі його політичних зацікавлень завжди було питання боєздатності українського війська, адже постійно вимагав у Президента України на офіційному рівні реформування, присікання корупції. Саме йому належить ініціатива прийняття закону про столицю, збереження єдиного громадянства України тощо. Важливо також, що релігійна сфера життя українців також зацікавлювала колишнього дисидента, адже він входив до депутатського об'єднання «На захист канонічного українського православ'я».

Він як депутат намагався приділяти увагу як внутрішньополітичному життю України, так і зовнішньополітичному. У такий спосіб В. Чорновіл був прихильником євроатлантичної інтеграції України, проте гостро ставив питання захисту цілісності країни. Він відстоював вступ країни до Ради Європи, а після цього ввійшов до української парламентської делегації у її складі. Це дозволило

розширити рівень міжнародних взаємин України. У третьому скликанні парламенту він вирішив опікуватись питаннями кримської автономії, адже намагався закріпити там виборців НРУ. Важливо, що політик підтримував входження України до ЄС та НАТО, що дозволить сформувати потужну безпекову підтримки: «Це було необхідною дією задля права називатися в Європі центральноєвропейською державою» [115, с. 319]. При цьому він наголошував, що для цього необхідне реформування державної системи, зокрема у сфері економіки.

На першому етапі ІХ Всеукраїнського збору Руху не всі представники руху підтримували ідею висунення В. Чорновола й Г. Удовенка кандидатами у Президенти України, тому 18 лютого колишнього дисидента без його ж участі усунули з посади голови, призначивши на його місце Ю. Костенка та водночас внівши зміни до положення про фракцію НРУ в парламенті. Прихильники Ю. Костенка не визнавали рішення другого етапу ІХ збору, тому у березні 1999 р. незаконно захопили кабінет В'ячеслава Максимовича у ВРУ, мотивувавши це вимушеними заходами, що пов'язані з новообраним головою. Так відбувся той історичний розкол НРУ, який спричинив його руйнування як єдиної політичної сили. Проте варто наголосити, що саме рухівцям належить провідництво у становленні незалежності України. В. Чорновіл мав вплив на прийняття важливих політичних рішень, адже залишався «непохитно стояти на національно-державницьких позиціях, відстоювати збереження та впровадження національної ідентичності, розвиток культури і традицій українського народу» [16, с. 11].

Раптова трагічна загибель В. Чорновола в ніч з 24 на 25 березня 1999 р. спричинила політичну кризу, зокрема в лавах НРУ. Його похорон був однією з наймасовіших подій в Україні з часів відновлення її незалежності. Можемо стверджувати, що його десятилітня діяльність у Верховній Раді України визначила напрям державотворчих процесів та формування парламентарної діяльності.

Про причини смерті В. Чорновола і сьогодні сперечаються. Офіційно було встановлено загибель внаслідок ДТП – зіткнення авто Чорновола з вантажною машиною, проте версії слідчих протягом років змінювались. Варто відзначити, що найпопулярнішою версією, яка побутує вже більше 20 років, є вбивство [55]. У 120 томах кримінальної справи, відкритої щодо смерті українського політика, який давав великі надії українцям, не встановлено натяку на винних чи піддослідних осіб [30].

Хоча слідство не може довести версію вбивства, проте певні деталі розслідування, які повідомив суспільству заступник генпрокурора Микола Голомша, свідчать про наступне: «Ми розслідували справу про вбивство Чорновола... І встановили, що Чорновола було вбито. Було вбито чотирма ударами кастету у потиличну ділянку голови і таким самим кастетом було добито водія... Безперечно, що не ДТП. Було встановлено відключення подушок безпеки, підробку огляду місця події, було встановлено вбивство на Волині основного свідка. Коли ми відкопали труп, там були важкі метали в кістках. І ми розкрутили експерта, який сказав, що він не проводив розтин тіла Чорновола» [30].

Син відомого проукраїнського політика Тарас Чорновіл впевнений, що у вбивстві його батька є конкретні замовники, про що він неодноразово наголошував у пресі. Його версія звучить так: «Досі винні не покарані, досі у владі бояться сказати, що непрямим замовником, або натхненником був Кучма, що така політика здійснювалася силами людей з Міністерства внутрішніх справ» [30].

В. П. Брюховецький ще тоді (у 1999 р.) зазначив, що «це була, принаймні в теперішній Верховній Раді, чи не єдина людина (не применшуючи значення та гідності інших), яка он ще з яких років так принципово і непоступливо боролася за Україну в Україні» [37]. У перші роки депутатської діяльності В'ячеслав Чорновіл водночас був очільником Львівської обласної ради, адже в такий спосіб долучився до формування основ української державності та утвердження «здобутих позицій у суспільно-політичному й економічному житті Львівщини і

Галичини. Його темперамент, наполегливість, миттєва реакція на оцінку питання чи випад опонента сукупно з широким кругозором, чітким прогнозуванням політичної ситуації та вмінням вести аргументовану дискусію сприяли діяльності як депутата» [52, с. 24].

Можемо стверджувати, що вагомі рішення на державному рівні, які були ухвалені ВРУ протягом 1990 – на початку 1999 рр., були прийняті виключно завдяки активній участі у цьому В. Чорновола: Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Конституція України тощо. Саме йому належить ініціювання депутатської більшості та дієвої опозиції у парламенті. В. Ф. Деревінський відзначає, що «не завжди і не всі підтримували його ідеї. Так, більшість депутатів від національно-демократичної опозиції виступили проти створення альтернативного парламенту, не отримала схвалення пропозиція переобрання Верховної Ради після перших президентських виборів у 1991 р., не сприймали представники правих сил періодичну підтримку з боку В. Чорновола президентських чи урядових законопроектів або голосування спільно з центристами тощо» [56, с. 26].

У громадсько-політичній діяльності В. Чорновола спостерігались, звичайно, прорахунки, адже передбачити все неможливо. Пов'язуємо це насамперед із формуванням партійного списку на парламентські вибори, організаційною роботою фракції, міжфракційною діяльністю тощо, проте це не зупиняло його, а навпаки давало поштовх до активної діяльності, зокрема у ВРУ. Політичне мистецтво – його головна діяльність та водночас мета, адже таке прагнення до встановлення незалежності України у світі, відстоювання прав громадянина України, мовних питань, формування потужних збройних сил у державі та водночас національної спільноти потребує, як не дивно, уваги і сьогодні з урахуванням воєнного стану та активного державотворчого процесу, коли агресор намагається знищити українців як націю. В. М. Чорновіл у своїх прагненнях й активній політичній діяльності опирався на народ, який, на його думку, повинен визначати діяльність державних органів.

В. Чорновіл був народним депутатом України, починаючи з березня 1990 р., Із цим періодом пов'язуємо його активну державотворчу політику, адже на рахунку його ініціатив:

- 1) прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.),
- 2) прийняття Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.),
- 3) авторство законопроектів, постанов з проблеми державотворення,
- 4) участь у редагуванні Концепції державотворення.

Це слугує тільки додатковим свідченням відстоювання незалежності Української держави, адже він прагнув її вступу до Ради Європи, НАТО, ЄС, СОТ та ін., вбачаючи саме там політичне майбутнє. Варто при цьому наголосити, що зі сторони росії він не розглядав прямої загрози, тому лояльно відносився до Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і російською федерацією, відстоював рівноправні стосунки двох країн, хоча наполягав на формуванні боєздатної армії.

Отже, постать В. Чорновола в українській політиці – непересічна, лідерська, проукраїнська та державотворча. У 2002–2003 рр. в Україні започатковано традицію, яка стосується проведення «Чорноволівських читань» за участі Народного Руху України, Міжнародного благодійного фонду В'ячеслава Чорновола. Саме цій ініціативі належить ініціатива у зборі та узагальненні інформації, діяльності видатної народного депутата В. Чорновола, який був невинним героєм у державотворенні України.

Одним із важливих завдань сучасних українців визначаємо продовження вектора, якого прагнув для України В. Чорновіл. Його політична кар'єра детермінована напрямками діяльності: правозахисницький, культурницький, економічний, журналістський, релігійний, зовнішньополітичний, проте всі вони об'єднані ідеєю самостійності нашої держави. Актуальність його поглядів та прагнень не залишає осторонь усіх тих, хто прагне відстоювати незалежність України в сучасному світі.

РОЗДІЛ 3. КОЛИШНІ ДИСИДЕНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

3.1. Іван Дзюба (1931 – 2022 рр.)

Діяльність дисидента Івана Дзюби ознаменована різновекторністю, адже він був не лише активним борцем за відновлення української незалежності, але й науковцем та політиком водночас. Його постать залишається однією з ключових для історії України як радянського періоду, так і часів незалежності. Його життя завершилось за два дні до повномасштабної війни в Україні, можливо, не спроста, адже в такий спосіб ворогам не вдалось залишити поза увагою день вшанування його смерті.

Дисидентська діяльність І. Дзюби пов'язана насамперед із київським Клубом творчої молоді (КТМ), який фактично об'єднав у своїх лавах представників шістдесятництва й дисидентів (див. – фото у *Додатку Г*). Він бере активну участь в організації літературних вечорів, присвячених зокрема Василю Симоненку, Лесі Українці тощо. Окрім цього, він ініціював перепоховання Тараса Шевченка [57].

Окремий напрям його дисидентської діяльності – політичний, адже Іван Дзюба належить до ряду тих, хто активно боролись за незалежність України. Сам діяч із приводу цього зазначив: «...коли ми (*шістдесятники* – прим. автора) починали, то зосереджувалися саме на етиці й естетиці, воювали саме за їх рівень у нашій літературі та культурі. А нас просто випхнули в політику. Нам шили політику, щоб було легше представити нас відщепенцями» [118, с. 53].

У боротьбі за незалежність України І. Дзюба був «рупором» ідей українства та відстоювання культурної самоцінності нашої держави. Варто наголосити, що він наголошував на важливості послуговування українською мовою в щоденному житті та необхідності її захисту на державному рівні. Цьому присвячено окремі його праці: «Автографи відродження» (1986 р.), «У всякого своя доля» (1989 р.), «Бо то не просто мова, звуки...» (1990 р.), «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (написаної в 1965 р., але видана лише в 1998 р.) тощо. На його

думку, русифікація України сягає усіх сфер життя українського народу, тому не можна нехтувати відстоюванням національної самоідентичності.

Його памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став революційним на той час явищем, адже у ньому він висвітлив проблему національних взаємин соціалістичного суспільства. При цьому І. Дзюба для розголошення надсилає працю найвищим керівним органам УРСР із надією, що правлячий режим врахує недоліки національної політики та окреслить шляхи їх подолання. У зв'язку з цим у 1970-х рр. починається активне переслідування керівними органами, яке тривало десятиліттями [34].

Із відновленням незалежності України І. Дзюба починає свою активну діяльність на політичній арені. Ще осінню 1989 р. він долучається до заснування Народного руху України, який на той час став потужною проукраїнською політичною силою, що об'єднала однодумців у боротьбі за незалежність української держави [67, с. 3].

Окрім цього, ексдисидент став президентом Республіканської асоціації українців у цьому ж році, яка згодом (у 1999 р.) була перейменована на Національну асоціацію українців. На цій посаді він був до 1993 р. У цей період ексдисидент активно працював над розвитком українознавства в Україні та за кордоном. У такий спосіб І. Дзюба міг реалізовувати свій потенціал не як політика насамперед, а як громадсько-культурного діяча, адже здійснював наукові дослідження у цій галузі, розвиваючи українізаторську політику в незалежній державі: «І. Дзюба намагався повернути українцям саме поняття нації у його первісному, вільному від ідеологічних тлумачень та спотворень вигляді. Така деміфологізація та дештампізація «націоналізму» мала за мету громадсько-політичне, культурне та економічне відродження мешканців України, які, в тому числі завдяки І. Дзюбі, просунулися на крок далі шляхом самоусвідомлення та самоідентифікації» [27, с. 143].

Із 1991 р. колишній дисидент займає посаду головного редактора журналу «Сучасність», а після цього у 2001 р. стає головою редакційної ради. У ньому знову ж таки І. Дзюба реалізує себе у ролі культурного діяча, який має на

меті відновлювати русифіковану українську культуру, у тому числі літературу. Йому вдається здійснювати керівництво виданням, яке висвітлює суспільне життя України. Відповідно окремі його сторінки присвячено діячам опозиційного руху в Україні, за що неодноразово спричинялась критика зі сторони радянського режиму. І. Дзюба теж друкував свої праці в цьому журналі.

Із 17 листопада 1992 р. по 19 серпня 1994 р. І. Дзюба виконує обов'язки другого міністра культури України, втілюючи образ справедливого державного службовця, який максимально наближений до народу: «Їздив на роботу в громадському транспорті, соромлячись користуватися службовим авто» [67, с. 3].

Протягом 1999-2005 рр. Дзюба очолював Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка. У такий спосіб ексдисидент здійснював активну громадсько-політичну діяльність, адже долучався до культурного розвитку України з відновленням незалежності [65, с. 35]. Окрім цього, цей орган долучається до Державного управління справами, що виконує функції, пов'язані з матеріально-технічним, соціально-побутовим та іншим забезпеченням діяльності Президента України, Верховної ради, Кабміну, РНБО та ін., а також міжнародних дипломатичних представництв, що знаходяться на території України.

Іван Дзюба продовжив свою активну громадсько-політичну діяльність, ставши одним із засновників ініціативної групи «Першого грудня», яка була заснована в честь двадцятої річниці референдуму щодо незалежності України [118, с. 53]. При цьому варто зазначити, що 8 грудня 2012 р. група репрезентувала «Українську хартію вільної людини», яку виголосили в Українському домі при проведенні Національного круглого столу, присвяченого 21-й річниці референдуму за незалежність України.

Іван Дзюба ініціював підписання вищевказаної хартії разом із В'ячеславом Брюховецьким, Богданом Гаврилишиним, Семеном Глузманом, Володимиром Горбуліним, Любомиром Гузаром, Мирославом Мариновичем, Мирославом Поповичем, Євгеном Сверстюком, Вадимом Скуратівським та Ігорем

Юхновським. Колишній дисидент був учасником групи «Першого грудня» протягом 2011–2019 рр.

Із 2001 р. І. Дзюба — почесний доктор Національного університету «Києво-Могилянська академія», тому в цей період повною мірою реалізувався як науковець та дослідник, який активно впроваджував нагальні питання українознавчого характеру в розгляд на державному рівні, тобто ініціював українізаційну політику, що, на його думку, знаходилась на периферії політичного життя України [57].

Із початком вторгнення росії на територію України, не зважаючи на свій поважний вік, І. Дзюба продовжує стежити за ситуацією та відображає це в своїй творчості, зокрема видаючи книгу «Донецька рана України» у 2015 р. У ній він аналізує з різних сторін життя населення Донеччини за різними сферами, водночас наголошуючи на згубній тотальній русифікації, яка зруйнувала усі підвалини українського начала як політиці, так і культурі, мистецтві тощо.

У липні 2018 р. колишній дисидент став одним із активістів, які долучились до відкритого листа українських діячів культури до ув'язненого в росії на той час українського режисера Олега Сенцова, що демонструє його активну громадсько-політичну позицію [113].

Його діяльність визнана на державному рівні, зокрема про це свідчить отримане ним звання Героя України 26 липня 2001 р., визначене указом Президента України Л. Кучми – «за визначні трудові досягнення, заслуги перед Україною у розбудові її державності та відродженні національної духовності» [21].

Окрім цього, у січні 2022 р. колишнього дисидента було нагороджено Орденом князя Ярослава Мудрого V ст. «За значний особистий внесок у державне будівництво, соціально-економічний, науково-технічний, культурно-освітній розвиток Української держави, зміцнення міжнародного авторитету України, вагомі трудові досягнення, багаторічну сумлінну працю» [20].

3.2. Левко Лук'яненко (1928 – 2018 рр.)

Із постаттю Левка Лук'яненка в історії України пов'язуємо епохальну подію – відновлення незалежності. Його діяльність ознаменована правозахисницьким орієнтиром та активним відстоюванням національних інтересів українців. Дисидентський період життя та діяльності Левка Лук'яненка пов'язаний насамперед із Українською робітничо-селянською спілкою – першою дисидентською організацією, яку він заснував у 1959 р. для підпільної діяльності на посаді штатного пропагандиста Львівського обкому з метою протидії тоталітарній системі. Мета її діяльності детермінована мирними конституційними способами. Саме за це Левко Григорович був заарештований у 1961 р. разом із однопумцями терміном на 15 років. Після звільнення з ув'язнення він продовжує активно чинити опір політиці русифікації.

Левко Лук'яненко привертав увагу світової спільноти до порушень конституційних норм, за що його вдруге арештовують, проте активна діяльність не припиняється й в ув'язненні. Він передавав інформацію про безправність тоталітарного режиму закордон, ставши головою УГГ у 1988 р. [114, с. 320].

Послаблення політичного режиму та звільнення з ув'язнення детермінують активізацію політичного вектора діяльності УГГ – агітування за самостійність України. «Проект програми української демократичної спілки», створений дисидентом став свідченням демократизму й індивідуалізму як основи національного розвитку України [111]. Проте внутрішні дискусії ознаменували початок громадсько-політичної діяльності Левка Григоровича як очільника утвореної ним Української Республіканської партії, мета якої – вихід України на міжнародну політичну арену в ролі самостійної держави з політичними, економічними та культурними переорієнтаціями на Європу.

Громадсько-політична діяльність Левка Григоровича після звільнення з ув'язнення (1988 р.) детермінована прагнення вивести законним шляхом Україну зі складу СРСР із наданням статусу незалежності. Під час зборів Всеукраїнської

Координаційної Ради УГС у вересні 1989 р. було визначено політичний вектор – агітація щодо виходу України зі складу СРСР.

У процесі здобуття Україною незалежності ексдисидент позиціонував себе як політик, який отримує підтримку людей на основі визначеної програми. Варто наголосити на позиції Левка Григоровича щодо функціонування НРУ й УГС. Завдання УГС, на його думку, в контексті здобуття Україною незалежності полягало в тому, щоб уникнути реорганізації та перейменування, яке в складних політичних умовах мало б лише негативний ефект, адже спричинила б своєрідний відхід з нестійкої на той час політичної арени [9, с. 207]. У боротьбі за незалежність він прагнув легалізувати УГС у суспільно-політичному вимірі УРСР, використавши потенціал перебудови. На Установчому з'їзді НРУ (8–10 вересня 1989 р.) дисидент наголосив на необхідності вилучення з Конституції СРСР статті, згідно з якою проголошувалась керівна і спрямовуюча роль КПРС в суспільстві [111].

Важливим стало також рішення наради представників демократичних об'єднань України щодо створення Демократичного блоку для об'єднаної участі у виборах депутатів Верховної Ради УРСР у березні-квітні 1990 р. Таким чином 4 березня 1990 р. 11 учасників Української Гельсінської Спілки було обрано до Верховної Ради УРСР, які готувались до виборів будучи в складі Демократичного блоку [95, с. 44]. Левка Лук'яненка було обрано депутатом від Залізничного виборчого округу №196 в Івано-Франківській області.

У травні 1990 р. Левко Григорович продовжує свою діяльність у напрямку виборювання незалежності України будучи депутатом ВР УРСР першого скликання. Крім цього, він був членом комісії з питань законодавства та законності, членом Конституційної комісії, заступником голови Народної Ради. Він не був прихильником відновлення незалежності шляхом збройного протистояння. Його політичні погляди позначені поміркованим підходом, адже, на його думку, можливі «... ідеї конфедерації незалежних держав в складі ще тодішнього СРСР» [58]. Таким чином можемо стверджувати, що свою діяльність у межах УГС дисидент розглядав як варіант виходу на політичну арену України.

У контексті шляху до незалежності України Чорновіл В. критикував участь УГС (а з нею і Левка Лук'яненка) у виборах: «...треба створити політичну партію, тобто відкинути правозахисну форму (слово «Гельсінська», наприклад) і замінити федеративний принцип організаційної структури унітарним принципом!» [6, с. 467].

Сформувався новий напрям – створення політичної партії внаслідок припинення діяльності УГС, яке датоване 29-30 квітня 1990 р. на установчому з'їзді. Так утворилась Українська Республіканська партія (негласно – «партія дисидентів»), членами якої стало більше 60% учасників УГС, а Левка Григоровича було обрано головою. До складу В. Чорновіл не ввійшов, а продовжив діяльність у Львівській обласній раді [24].

Демократично орієнтована УРП на чолі з Левком Григоровичем разом із іншими політичними партіями у 1990 р. сприяла зародженню позитивних політичних змін. Так утворилась організована політична опозиція у ВРУ, а представники Демократичного блоку практично ініціювали, розробили та висунули на розгляд проект «Декларації про державний суверенітет Української РСР» (співавторства Гориня Б., Шевченка О.), який було проголошено 16 липня 1990 р.

23 серпня 1991 р. на зборах Народної Ради (парламентської опозиції у Верховній Раді України першого скликання) Левко Лук'яненко запропонував проголосити Україну як незалежну державу. Події того дня згадував так: «Це було дуже важливо. Тому що інші депутати пропонували той закон, або інший, або інший. Бо комуністи були розгублені. І поки вони розгублені, то хотіли ухвалити один, другий, третій закон у напрямку розширення суверенітету республіки, корисні для України. Якби так пішло, то закони далі називались би закони Української Радянської Соціалістичної Республіки. Я запропонував не це, а інше: проголосити Україну незалежною державою» [111]. Його пропозицію підтримали.

Після цього Левко Григорович висловив бажання підготувати документ, і він терміново пише чернетковий варіант Акту проголошення незалежності

України (Додаток Е), який скерували на редагування у ВРУ, а далі – в Секретаріат для того, щоб наступного дня роздати текст проекту депутатам. На засіданні Верховної Ради 24 серпня 1991 р. голова Верховної Ради Кравчук Л., оголосивши порядок денний, зазначив обговорення Акту, текст якого за збігом обставин зачитав не його автор Л. Лук'яненко, а Яворівський В. Після голосування 346 голосами «за» Левко Лук'яненко чітко усвідомив історичну вагу цієї події: «Від щастя хотілося плакати. Подумав: «Якби на цьому моє життя закінчилося, то я не дурно прийшов на білий світ» [31] (Додаток Д).

Момент після проголошення Акту незалежності України Левко Григорович описував так: «Це було величезне свято для мене, тому що я все життя мріяв про проголошення незалежності. Ми підхопилися, одне одного обіймали, вітали. Потім вийшли перед будинком Верховної Ради. Мене там теж вітали, взяли на руки, кидали» [111].

Після здобуття Україною незалежності було проведення виборів Президента України, в яких ексдисидент брав участь разом із іншими 6 кандидатами як один із представників опозиції. Як відомо, на виборах Президента України 1 грудня 1991 р., проведених разом із Всеукраїнським референдумом щодо проголошення незалежності України, перемогу здобув Кравчук Л., а Левко Григорович набрав 4,49%, що становило 1 432 556 голосів, посівши почесне третє місце [78, с. 568].

Після цього спостерігаємо новий етап, адже 18 червня 1992 р. дисидент Лук'яненко склав депутатський мандат і став фактично засновником дипломатичного представлення незалежної України на посаді Надзвичайного та Поважного посла у Канаді, яка на той час була зразком високорозвиненої країни та перша на Заході визнала незалежність України. Крім цього, залишився почесним головою УРП, а за його рекомендацією головою партії став Михайло Горинь. Він намагається активізувати зовнішньополітичну діяльність України. Працюючи в Канаді, наголошував на потребах українців разом із гуманітарною допомогою переймати іноземний досвід в усіх суспільних сферах діяльності – науці, медицині, сільському господарстві тощо. Через розбіжності в поглядах із

керівництвом Міністерства закордонних справ у листопаді 1993 р. Л. Лук'яненко подав у відставку [76].

Після повернення в Україну у період з листопада 1993 р. по червень 1994 р. займає посаду голови передвиборного демократичного об'єднання «Україна». Із 1994 р. він продовжує займати активну позицію у громадсько-політичному житті України. У період 1994–1997 рр. обіймає посаду президента Української ланки Всесвітньої ліги за свободу і демократію, яка представляє інтереси антикомуністичного характеру з критикою радянського режиму [107].

У періоди 1994–1996 рр., 1998–2000 рр. Левко Григорович був головою Української асоціації дослідників голодоморів в Україні, а протягом 1996–1998 рр. – її почесним головою. Громадсько-політична діяльність Левка Григоровича після 2000-х років детермінована прагненням протистояти діючій владі, яка, за його переконаннями, спрямована була суто на власне матеріальне збагачення. Таким чином протягом 2000-2001 рр. політик очолює громадський протест «Україна – без Кучми» [114, с. 321]. Для цього у 2002 р. за його ініціативи Республіканська партія долучається до БЮТ. Також із лютого 2001 р. він був членом спеціальної ради «Громадська ініціатива «Форум національного порятунку», метою діяльності якого було усунення Л. Кучми з посади Президента України та перетворення України на парламентську республіку.

У період 2002–2006 рр. продовжується його депутатська діяльність у ВРУ четвертого скликання. Його обрали депутатом за багатомандатним загальнодержавним округом від виборчого блоку політпартій «Виборчий блок Юлії Тимошенко». У той час він був членом у Комітеті з питань національної безпеки і оборони. У 2004 р. брав активну участь у Помаранчевій революції [9, с. 102]. Протягом 2005-2008 рр. був головою Комісії при Президентові України у питаннях помилування.

У травні 2006 р. було проведено Установчий з'їзд відродження Української республіканської партії, на якому оголосили про утворення Української республіканської партії Лук'яненка (УРП(Л)). Головою став О. Сергієнко. У

цьому ж році Левко Лук'яненко став депутатом п'ятого скликання ВРУ від «Блоку Юлії Тимошенко».

У зв'язку з поважним віком та станом здоров'я Левко Григорович відмовився висуватись на позачергових виборах 2007 року, тому 15 червня 2007 р. склав повноваження депутата. Після цього почав активніше займатись публіцистикою, написанням спогадів, адже, за його словами, «...ті сили, що у мене залишилися, хочу використати з найбільшою користю для України...Я хочу поділитися деякими спогадами...А ще мене не терпиться написати щось політично-філософське» [114, с. 328]. У квітні 2013 р. Левко Григорович вирішує припинити активну громадсько-політичну діяльність у складі політичної партії, тому йде у відставку з посади голови Української республіканської партії Левка Лук'яненка за власним бажанням. Активна громадсько-політична позиція Левка Лук'яненка не дозволяла йому стояти осторонь подій в Україні 2014 р., адже мав значний досвід політика, а юридична освіта сприяла осмисленню суспільно-політичної ситуації [111]. Він здійснював поїздки в зону бойових дій на сході держави разом із волонтерами, підтримував бойовий дух українських військових в особистих зустрічах, передаючи книги українським бійцям.

7 липня 2018 р. у зв'язку з хворобою та важким станом здоров'я Левко Лук'яненко потрапив у реанімацію лікарні «Феофанія» і цього ж дня помер. 9 липня 2018 р. відбулось прощання в с. Хотів, де він жив останні роки, а 10 липня після офіційної церемонії прощання в Клубі Кабінету Міністрів України його поховали на Байковому кладовищі.

3.3. Михайло Горинь (народ. 1930 р.)

Дисидент Михайло Горинь (1930 – 2013 рр.) посідає вагоме місце у боротьбі цього руху за відновлення незалежності України, адже його спільна діяльність із братом Богданом сприяла боротьбі проти колонізаторсько-загарбницької політики радянського союзу. Варто при цьому зауважити, що значний інтерес до вивчення його постаті зумовлений насамперед оприявленням широкому загалу значення постаті дисидента для історії України. Він був правозахисником, який виборював право українців бути вільними та незалежними.

Діяльність ексдисидента ознаменована самвидавним напрямом, який він активно розвивав. На думку Я. П. Секо це був невід'ємний атрибут підпільної діяльності українських дисидентів та шістдесятників на шляху до незалежності України [108, с. 241]. Б. Д. Вербицький наголошує, що на початку 1960-х років М. Горинь разом із братом сформували потужну хвилю підпільно виданої літератури, яка мала значний вплив на «розгортання руху опору радянсько-компартиїній владі та піднесення національної самосвідомості українського народу» [43, с. 101].

Громадсько-політичний вибір Михайла Гориня був визначений ще в юні роки, коли він відмовився вступити в комсомол, працюючи підпільно у поширенні агітаційних листівок ОУН, а згодом (у 1963 р.) виступив у ролі одного з засновників Львівського клубу творчої молоді «Пролісок» повністю зруйнувавши його кар'єру. Важливо при цьому зазначити, що дисидент вагому роль приділяв педагогічній роботі, яку активно здійснював, адже вважав, що правильне виховання дозволить формувати в учнів любов до Батьківщини, патріотичні почуття [50, с.30].

У 1965 р. його арештували, приписуючи антирадянську діяльність, і засудили на 6 років ув'язнення в таборах Мордовії. Вихід на волю у 1971 р. не зупинив його активної діяльності, тому М. Горинь продовжує підпільну роботу та боротьбу за незалежність української держави. У 1981 р. відбувся другий

арешт із терміном ув'язнення на 15 років. Складні побутові умови та погіршення стану здоров'я дозволили отримати помилування у 1987 р. завдяки клопотанню дружини Ольги.

Він одразу долучився до УГС та НРУ. В'ячеслав Чорновіл (див. фото М. Гориня з В. Чорноволом та Л. Лук'яненком у Додатку Є) запропонував відновити публікування «Українського вісника», що за оцінкою Б. Д. Вербицького стало «передумовою для відновлення діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських Угод (УГГ)» [42, с. 131]. Таким чином Михайло разом із братом Богданом формують Львівську обласну організацію УГС (у кількості 60 членів), тому уже 1988 р. відбулись установчі збори, на яких до виступів долучились З. Красівський, З. Попадюк, С. Хмара і В. Чорновіл. Це стало причиною для посилення уваги владних органів за активізацією діяльності дисидента та встановлення спостереження за ним. Михайло Горинь займається у цей час організацією зустрічей однодумців, зборів, мітингів, підготовкою документів. Він брав участь у I установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову, який відбувся 8-10 вересня 1989 р., на якому виконував роль голови Секретаріату НРУ. Учасниками з'їзду дисидентів було запропоновано ввійти до редакційної комісії, проте В'ячеслав Чорновіл наполягав, щоб його призначили у президію. За результатами голосування була обрана робоча президія (7 осіб), у яку ввійшов і М. Горинь [19, с. 246].

У січні 1990 р. колишній дисидент практично очолив проведення акції «Живий ланцюг єднання», що пройшла для вшанування дня ухвалення Акта Злуки між УНР та ЗУНР з кількістю залучених учасників понад пів мільйона українців. Успішні умови сформувались для колишнього дисидента в подальшій політичній діяльності. Перед виборами до Верховної Ради УРСР в березні 1990 р. трудовий колектив Залізничного району Львова висунув М. Гориня кандидатом на посаду Народного депутата України, а вже у першому турі колишній дисидент набрав 70,72 % голосів виборців і отримав депутатський мандат до травня 1994 р. [18, с. 151].

Важливо також зазначити, що опозиційні сили до комуністичної партії (народні депутати) створили об'єднання «Народна Рада», яке налічувало на той час 125 членів. Михайло Горинь був фактично ініціатором створення цієї опозиційної групи [14, с.409]. Окрім цього, колишній дисидент входив у склад комісії Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, яка працювала над підготовкою проекту декларації про державний суверенітет.

На початку 1990-х років ексдисидент М. Горинь став активно працювати над розбудовою Народного Руху України, а також був членом Української республіканської партії. Разом із В. Чорноволом народний депутат Горинь здійснив візит до США, в межах якого проводив важливі політичні зустрічі на найвищому рівні. М. Горинь висловлював свою офіційну позицію щодо необхідності захисту України, безпеці якої постійно загрожує Росія [43, с. 151]. У розмові з міністром оборони США він спростував нехтування цим питанням на міжнародному рівні у такий спосіб: «Як ви станете на граблі, то граблиськом боляче вдарить вас по лобі. Україну вже так вдарило двічі. То якщо вдарить третій раз, може і вбити» [45].

Важливою стала також зустріч колишнього дисидента з громадою українців у Нью Йорку 29 серпня 1990 р. в Українському Народному Домі, в якій взяло участь пів сотні осіб. М. Горинь виступав із промовою «Наш шлях до незалежності», в якій наголосив на ключовій ролі національно-визвольного руху, КПРС та уваги країн Заходу. Він висловив думку про те, що об'єднання українців, формування та відродження їх національної єдності може відбуватись лише шляхом активної державницької політики, залучення їх до проведення та вшанування знакових дат для української історії та свят [49, с. 332].

Михайло Горинь активно долучився до передвиборчої кампанії Л. Лук'яненка, оскільки організував підтримку зі сторони Львівської філії УРП, а разом із братом здійснювали агітаційні роботи. Оскільки Левко Григорович посів третє місце, а розбіжності у поглядах керівництва НРУ спричинили потребу організаційних змін, то Михайло Горинь став одним із

трьох голів НРУ. Після цього колишній дисидент опинився перед вибором: продовження діяльності у складі народного руху без участі в республіканській партії чи відмова від головування в НРУ. Зрештою вибір був пов'язаний із УРП, тому 19 червня 1992 р. М. Горинь склад обов'язки голови НРУ та став водночас головою УРП [13]. Б. Д. Вербицький вважає, що ці події спричинили фактично протистояння вищевказаних політичних сил, сформувавши суперницький характер їхнього співіснування [43, с. 162].

У серпні 1992 р. за ініціативи УРП та ДемПУ було сформовано Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), в межах якого було об'єднано 16 політичних партій та громадських організацій. Михайло Горинь спочатку займав посаду одного із співголів, але в грудні цього ж року очолив організацію. Він вважав, що мета такого об'єднання полягає у зміцненні, розбудові та національному самоствердженні України [5]. Він дотримувався поміркованих позицій, проте радикальність настроїв у межах партії не відповідала цьому. Внаслідок таких неузгодженостей у 1995 р. перебрали голову, ним став Б. Ярошинський, а сам дисидент отримав статус почесного голови [50, с. 103].

На парламентських виборах у 1998 р. Михайло Горинь разом із братом зазнає поразки, що зумовлює зниження активності у сфері політики. Після цього колишній дисидент присвячує себе громадській та науковій діяльності, будучи членом Республіканської Християнської партії. У травні 2000 р. його обирають головою Української Всесвітньої Координаційної Ради (УВКР), тому починається період активного відвідування закордонних громад українців, зокрема в Польщі, Словаччині, Бельгії, Сербії, Росії тощо. Його робота на цій посаді тривала до 2006 р.

Результати політичної діяльності колишнього дисидента Гориня пошановані на державному рівні, адже його було нагороджено державними відзнаками, серед яких орден «За заслуги» III ступеня (1998 р.), орден князя Ярослава Мудрого V ступеня (2000 р.), орден «За заслуги II ступеня (2005 р.), орден «За мужність» I ступеня (2006 р.), орден Свободи (2009 р.), а також польський орден «За заслуги» (1992 р.) [68]. У 2013 р. (13 січня) його серце

зупинилось, проте пам'ять про дисидентську діяльність та політичну активність у боротьбі за відновлення незалежності України залишилась у пам'яті українців.

3.4. Євген Сверстюк (1928 – 2014 рр.)

Один із представників дисидентського руху в Україні, в'язень тоталітарного режиму – Євген Сверстюк (див. його фото у колі шістдесятників у *Додатку Г*), адже широта його зацікавлень й активна діяльність у відстоюванні незалежності України не може залишати осторонь. «Його важко було назвати борцем – він рідко з'являвся на високих трибунах, більше – серед людей, де можна було поговорити віч-на-віч, достукатися до серця. Швидше, він був невтомним трудівником на ниві українського духу. Віра в Бога і християнство було основою його життя» [1, с. 6]. Є. Захаров визначив його як інтелектуального авторитета нації [89].

С. О. Дубовик зазначає, що дослідження внеску Є. Сверстюка у суспільно-політичну думку України важливе з огляду на осмислення феномену дисидентського руху, у тому числі в політичному житті незалежної України [60]. Радянський режим переслідував його за активну проукраїнську позицію, адже дисидент брав участь у житті української державності: виступав на різноманітних акціях, був учасником «Самвидаву», долучався до виступів проти політичних в'язнів тощо. У 1972 р. був ув'язнений разом із іншими інакодумцями і засуджений на 7 років табору суворого режиму, 5 років заслання. Звільнився у 1983 р.

Свою життєву позицію, яка йшла навперекір тодішній владі, Є. Сверстюк охарактеризував таким чином: «Дисидент починається тоді, коли говорить прямо, з готовністю відповідати за ту правду. Нас об'єднувало у 60-ті роки те, що кожен мав позицію; вважав, що вона чесна, і що її треба доносити до людей одверто, а не потаємно, і треба бути готовим за це розплачуватись. Інакше, ти просто будеш вільнодумцем у себе на дачі. І якщо захід зацікавився Україною у другій половині ХХ століття, то саме дисидентами – людьми з чесними

поглядами, які відстоювали ці погляди ціною життя... Бо то є сіль землі, ті чесні і незгодні. Сміливість, шляхетність і чесні пориви» [89].

Активне вивчення його діяльності та значення для української історії відбулось, звичайно, з послабленням політичного режиму та відновленням Україною незалежності. Ю. О. Никорак слушно зауважує: «...визнання і шана власною нацією Євгена Сверстюка прийшли лише за часів Незалежності, через 32 роки після першого із п'яти звільнень з роботи за політичними мотивами, трьох десятиліть дисидентства, 14 місяців у СІЗО, 7 років таборів та п'яти років заслання. А доти дії та твори дисидента-шестидесятника та політв'язня совіцького режиму краще знали за кордоном та океаном, ніж на рідній землі» [89].

У 1987 р. почав вести активну громадсько-політичну діяльність, адже став одним із засновників Українського культурологічного клубу (УКК) разом із з Сергієм Набокою, який був головою ради, Олесем Шевченком, Ольгою Гейко-Матусевич, Віталієм Шевченком, Миколою Матусевичем тощо. Активісти працювали над культурним відновленням України. У 1988 р. товариство УКК урочисто відзначало тисячолітню річницю з дня Хрещення Русі, що привертало увагу органів КДБ.

З 1989 року був редактором газети «Наша віра». Окрім цього, долучився до відродження Української Автокефальної Православної Церкви. У цьому ж році став очільником Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), яка здійснювала активну громадську діяльність.

У період 1993-2010 рр. був президентом Українського відділення ПЕН-клубу, що дозволяло розширити контакти дисидента з закордонними активістами, які активно долучились до відновлення незалежності України. Це дозволило обмінюватись досвідом, співпрацювати у науковій сфері тощо.

У 2011 році долучився до ініціативної групи «Першого грудня». У зв'язку з цим наступного року підписав разом із іншими її учасниками (В. Чорноволом, Л. Гузаром, М. Поповичем та ін.) «Українську хартію вільної людини». Окрім

цього, у межах групи колишній дисидент брав участь у колективному зверненні «В Україні настав новий час», яку публічно виголосив Мирослав Попович [38].

Як член групи став одним із авторів Національного акту свободи, укладеного у зв'язку з подіями Революції гідності та політичної кризи в Україні [7]. У такий спосіб Є. Сверстюк завжди залишався у центрі важливих політичних подій, реалізуючись як громадсько-політичний діяч. Він долучався до тих процесів, які визначали ключові історичні події [26].

Колишній дисидент Є. Сверстюк був автором значної кількості статей та книжок, в яких намагався висвітлити якнайповнішою мірою різні аспекти української культури та історії («На святі надій. Вибране», «На хвилях «Свободи». Короткі есеї», «Правда полинова» та ін.). Важливо зазначити, що за книгу «Блудні сини України» у 1995 р. він отримав Національну премію імені Т. Шевченка. Також був нагороджений премією ЮНЕСКО «За міжетнічну і міжконфесійну толерантність "Корнеліу Копосу"» (у 2000 р.).

Його публічні виступи відзначались ідейним наповненням, адже вони мали вплив на аудиторію, зокрема, як визначає це С. О. Дубович, «на подолання інерції страху в суспільстві, відродження національних духовних цінностей» [60, с. 124]. Відновлення незалежності України стало найсприятливішим періодом для оприлюднення напрацювань та поглядів Є. Сверстюка щодо самостійності України та її розвитку. Він завжди наголошував на загрозі зі сторони Росії, яка все ще не полишила імперіалістичних ідей.

3.5. Валентин Мороз (1936 – 2019 рр.)

Політична діяльність Валентина Мороза – окрема віха в дисидентському русі України, адже він представляє луцький осередок. Він належав до кола тих інтелігентів, які, окрім активної громадсько-політичної діяльності, працювали як науковці, докладаючись у такий спосіб до розвитку української науки. Він тісно співпрацював із шістдесятниками, які представляють опозиційний рух. Він був провідником неформального гуртка «Клуб поетичного слова» у Луцьку, за що

його арештували у 1965 р. до 4 років таборів [40]. Проте після звільнення другий арешт відбувся швидко, проти якого виступили провідні українські громадсько-політичні діячі, до яких належав В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович та інші [82].

Його звільнення внаслідок довготривалого голодування відбулось у 1979 р., коли у Нью-Йоркському аеропорту ім. Кеннеді стався обмін п'яти політв'язнів, зокрема О. Гінзбурга, Г. Вінса, В. Мороза, М. Димшиця та Е. Кузнецова, на радянських агентів КДБ (Черняєва та Енгера), які були колишніми службовцями ООН, проте у США їх засудили за шпигунство. «Жоден з обміняних не знав про це, згоди ні в кого не питали — акцію було оформлено як позбавлення громадянства з подальшим видворенням із країни» [40].

Закордоном здійснював активну діяльність, адже мешкав в Америці та Канаді (фото виступу в Канаді у *Додатку Ж*), тому контактував із тамтешніми угрупованнями українців. Певний час був викладачем у Гарвардському університеті (протягом 1979-1980 рр.). Окрім цього, працював над видавництвом журналу «Анабазис» (1980-1981 рр.), був ведучим радіопрограми в Торонто (1986-1991 рр.) [82].

Його повернення у квітні 1990 р. в Україну відбулось із послабленням політичного режиму радянського союзу, зокрема з припиненням масових дисидентських ув'язнень. На думку Б. В. Паски, можемо вважати період 1981–літо 1991 рр. третім етапом громадської діяльності дисидента, який характеризується «відходом від співпраці з бандерівським політичним центром, його переважне зосередження на науковій, викладацькій та публіцистичній діяльності» [94, с. 255].

Таким чином кінець 1980-х- на початку 1990-х рр. ознаменований підтримкою ексдисидентом українського національного відродження часів «перебудови» завдяки створенню радіопередачі, яку транслювали на території УРСР, наданню фінансової допомоги національно-патріотичним організаціям і незалежним журналістським виданням, публічним виступам у ході своїх візитів на батьківщину.

Відновлюючи політичну діяльність в Україні (початок 1990 р.), В. Мороз вважає, що першочергове завдання національно-визвольного руху в УРСР полягає у створенні «Народного Парламенту України», який «був би реальним виразником інтересів нації на протигагу Верховній Раді з комуністичною більшістю» [86]. Проте найбільш вагомим рішенням та єдиною передумовою для відновлення Україною незалежності колишній дисидент вважав формування діячами опозиції власних військових структур та формувань, а в згодом і єдиної національної збройної сили, що діла б незалежно від радянського союзу.

У період 25–28 жовтня 1990 р. у Києві відбувся II з'їзд Народного руху України, на якому до програми включили положення про головну мету організації, яка полягала у відновленні незалежності України. На ній виступав і В. Мороз, який радикально висловлювався за створення збройних сил України. Повернення в Україну після проголошення її незалежності (1991 р.) став початком нового періоду громадсько-політичної діяльності дисидента [84].

Він почав займатись поширенням ідей самостійності України, читаючи лекції студентам із історії. Б. В. Паска наголошує, що «проживаючи у Львові з 1992 р., В. Мороз проявляв значну активність у громадсько-політичному житті. Він зблизився із Соціал-Національною партією України (СНПУ) та її лідерами-Ярославом Андрушківим, Андрієм Парубієм та ін.» [94, с. 274]. Варто наголосити, що діяльність партії частково була обмежена територіально, адже діяла здебільшого у Заході України, проте її положення стосувались часто критики діяльності НРУ. За це на початку листопада 1992 р. колишнього дисидента виключили з його лав.

Із 1997 р. В. Мороз остаточно оселяється у Львові, де й провадить активне громадсько-політичне життя. Період 1999 – 2001 рр. ознаменований зміною його політичних поглядів [102, с. 85]. На виборах Президента України у жовтні 1999 р. він активно підтримує кандидатуру Леоніда Кучми, протиставляючи його Петру Симоненку. Він далі продовжує підтримувати зв'язок із СНПУ. Можемо стверджувати, що еміграційна його діяльність та повернення в Україну

характеризується активною участю у функціонуванні праворадикальних організацій.

У 2001 р. В. Я. Мороз активно співпрацює з Михайлом Гладієм, який на той час був головою Львівської обласної державної адміністрації та головою Аграрної партії України (АПУ). У той час колишній дисидент стає позаштатним радником голови ОДА [94, с. 282]. Таким чином він активно виступає у політичному просторі України, зокрема на її Заході, за те, щоб формувати державну політику у напрямку створення міцного середнього класу, який, на думку громадсько-політичного діяча, існуватиме завдяки дозволу на купівлю-продаж землі. Проте він зазначав суттєвий момент – заборона на монополістичне захоплення земель великими землевласниками та надання переваги дрібним фермерам, які активно розвиватимуть аграрний сектор [83].

Його активна діяльність у цій партії припинилась із 2002 р., коли М. Гладій на парламентських виборах здобув перевагу та переїхав у зв'язку з цим до Києва. Можемо спостерігати період відходу від політичної роботи у бік науково-історичної й громадської. Проте варто наголосити, що політичне життя незалежної України завжди стояло в центрі зацікавлень В. Мороза, який оцінював його здебільшого в інтерв'ю та власних наукових розвідках.

Його політичні погляди, починаючи з 2009 р., схиляються до відходу від західної орієнтації зовнішньополітичної діяльності України, тому він не підтримує В. Ющенка. Проте важливо, що він стоїть на позиціях єдності наявних політичних сил у напрямку відстоювання незалежності України в усіх сферах її життя [102, с. 85].

Початок Революції Гідності не залишив колишнього дисидента байдужим, оскільки той активно підтримував підписання Україною угоди про асоціацію з ЄС. Він наголошував на необхідності орієнтуватись на європейську політику. При цьому він наголошував на необхідності від'єднання від Росії в усіх можливих сферах життя суспільства.

Важливою є його наукова діяльність як історика, адже в провідних своїх працях В. Мороз чітко окреслює власні політичні погляди, зокрема ті, що

пов'язані з відновленням Україною незалежності та шляхами відстоювання самостійності. О. В. Полянський пропонує згрупувати їх наступним чином:

1) Есе (самвидавні), які були опубліковані ще в час ув'язнення у видавництві «Сучасність» 1975 року [41].

2) Лекції, прочитані у Гарвардському університеті, Українському Вільному Університеті у Мюнхені, Українському Католицькому Університеті у Римі, видані окремою книжкою [39].

3) Публікації у часописах «Анабазис», «Сучасність» [85].

4) Монографічна праця «Україна у двадцятому столітті», вперше опублікована у Тернополі 1992 року [81], друге, доповнене видання – у Львові 2005 р. [87].

5) Новітні науково-публіцистичні праці: «Молодь і процес сучасного українського державотворення» [82], «Націоналізм ХХІ століття» [83], «У пошуках українського Піночета?» [84].

6) Інтерв'ю, виступи на радіо й телебаченні [102, с. 85].

Дослідник життя та діяльності В. Мороза Б. В. Паска підсумовує таким чином значення дисидента в політичному житті незалежної України: «громадсько-політична діяльність В. Мороза періоду кінця ХХ - початку ХХІ ст. спрямовувалася на утвердження незалежної Української держави. Основними методами його роботи були зустрічі та промови, інтерв'ю в засобах масової інформації, написання публіцистичних статей, виступи на радіо. Ще до проголошення незалежності України він у першу чергу акцентував на необхідності побудови сильної армії як основної запоруки утвердження національної державності. У 1990-х рр., не маючи українського громадянства, зумів стати одним з провідних ідеологів СНПУ» [94, с. 287].

Можемо підсумувати, що хоча громадсько-політична діяльність Валентина Мороза в політичному житті незалежної України була не настільки інтенсивна, як наприклад В'ячеслава Чорновола, але його проукраїнські позиції, власні сформовані погляди на самостійність держави та необхідність формування збройних сил вирізняються актуальністю і сьогодні. Фактично, він

представляє Львівський осередок ексдисидентів, які долучились до відновлення незалежності України, зосередившись на науковій діяльності.

3.6. Інші дисиденти

Ярослав Кендзьор (народ. 1941 р.)

Один із учасників дисидентського руху в Україні Я. Кендзьор увійшов до кола інакомислячих завдяки знайомству з Михайлом та Богданом Горинями, В'ячеславом Чорноволом, Левком Лук'яненком (див. *Додаток 3*), Михайлом Косівим, Миколою Осадчим, Іваном Світличним, Євгеном Свєрстюком та ін. Його підпільна проукраїнська діяльність була пов'язана з відвідуванням засідання клубу творчої молоді «Пролісок». Окрім цього, він брав участь у неформальних літературно-мистецьких вечорах, читав і сам поширював самвидав [64].

Я. Кендзьор був безпосереднім учасником у видавництві й переправленні за кордон цензурованого журналу «Український вісник» протягом 1970–1972 рр., редагуванням якого займався В. Чорновіл. Виступав у 1972 р. у протестах проти січневих арештів українських інтелігентів, зазнавши внаслідок цього обшуків і допитів у КДБ.

Політична діяльність Я. Кендзьора активно розвинулась із послабленням тоталітарного режиму, тому у 1989 р. він вступає у Львівську крайову організацію, провідним вектором діяльності якої є правозахисницький. Окрім цього, вона пов'язана з політичною партією «Народний рух України». Його активне залучення в громадсько-політичне життя України пов'язане також із відновленням її незалежності [59].

У 1990 р. Ярослав Кендзьор стає народним депутатом України першого скликання, будучи ним до 1994 р., а потім нову протягом 1994-1998 рр. як член фракції НРУ від Сокальського виборчого округу Львівської області. Бере участь у проведенні акції «Живий ланцюг єднання» у 1990 р. Він спрямовує свою

діяльність на відстоювання культурницьких прав української незалежної держави, тому долучається до вирішення релігійних питань [64]. Таким чином його обирають головою підкомітету у справах релігій та міжконфесійних відносин Комітету з питань культури і духовності.

Був депутатом третього скликання ВРУ, а з 1999 р. входив як член до Комітету з питань культури і духовності. На час четвертого скликання у період із 2002 до 2006 рр. працює як нардеп від Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». У 2007 р. склав повноваження депутата.

Важливо зазначити, що Я. Кендзьор є автором унікального у своєму роді відеопроєкту – відеолітопису суспільно-політичного життя України, який він вважає важливим джерелом вивчення історії України у школі: «...уривки унікального відео ще й дають можливість предметно реконструювати в уяві, як то було, співпережити. Тобто — на відміну від ситуації, коли учень просто читає підручник — залишають у дитячій душі чіткий слід» [59].

Протягом усіх періодів депутатських скликань Я. Кендзьор не оминає культурно-релігійних питань на локальному рівні, зокрема на Львівщині. Він неодноразово зазначає про це: «Я пропрацював у Верховній Раді від 1990-го по 2012 рік, тобто 23 роки. 6 каденцій я попрацював у Комітеті з питань культури та духовності і авторитетно кажу — за цей час жоден президент України, жоден склад парламенту та Кабінету Міністрів, а відповідно і структури, підпорядковані тій чи іншій гілці влади, питаннями майбутнього — зокрема в площині патріотичного, духовного, інтелектуального виховання не займалися, хоч я та мої колеги криком кричали, волаючи до всієї уповноваженої верхівки, що нехтувати ситуацією масового зросійщення, домінуванням російських телеканалів та російської церкви, браком державної політики щодо патріотичного виховання молоді не можна» [59].

Юрій-Богдан Шухевич (1933 – 2022 рр.)

Український дисидент та політичний діяч, політв'язень радянського режиму у віці 16 років, син Романа Шухевича Юрій-Богдан Шухевич – один із тих, хто активно долучився до відновлення незалежності України. Брав участь у написанні законів про декомунізацію та героїзацію воїнів УПА [119]. Його активна громадсько-політична діяльність пов'язана з відстоюванням прав українських в'язнів радянського режиму, надання їм статусу політв'язнів, проте активне вивчення його постаті відбулось у 2002 р.

Повернення Ю.-Б. Шухевича в Україну відбулось у 1990 р., коли йому було вже 57 років, а з відновленням незалежності він оселився на постійне проживання у Львові [29]. У червні 1990 р. колишній політв'язень ініціював заснування Української національної асамблеї Української народної самооборони – політичної партії націоналістичного характеру, метою діяльності якої було встановлено розвиток незалежної України, активну участь у формуванні державних владних органів, протистояння поширенню корупційних схем тощо.

У 2006 р. Віктор Ющенко нагороджує Юрія Шухевича званням Героя України «За громадянську мужність, багаторічну громадсько-політичну і правозахисну діяльність» [119].

Політичну діяльність Юрія-Богдана Шухевича «до приходу в парламент оцінювали неоднозначно» [119]. Був народним депутатом восьмого скликання із 2014 р., ідучи від «Радикальної партії» Олега Ляшка. У цей період ініціював також написання «Закону про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», який після прийняття у 2015 р. дозволив отримати військовим учасникам УПА статус «борці за незалежність України у ХХ столітті».

На думку Ю.-Б. Шухевича, сучасна українська влада шкодить суверенності та незалежності держави, адже не дає гідної відповіді російському окупанту у час захоплення Кримського півострова. Він активно висловлювався

за відкриту збройну відповідь російській імперії, чим і була зумовлена його критика Президента України [42].

Отже, політична діяльність колишнього дисидента в житті незалежної України відзначалась відстоюванням прав членів УПА, активною позицією щодо захисту суверенності та самостійності нашої країни шляхом формування функціонуючої збройної сили.

Василь Овсієнко (1949-2023 рр.)

Громадсько-політична діяльність Василя Овсієнка у політичному житті незалежної України пройшла шлях від розповсюдження самвидавної літератури, політичних ув'язнень до членства в Українській Гельсінській Групі. «Його називали літописцем репресій комуністичного режиму проти українських дисидентів. Він сам тричі відбував покарання за звинуваченнями в «антирадянській пропаганді». І, повертаючись із заслання в Україну, знову займався тим, за що його карали» [103]. Див. – *Додаток І*.

У вересні 1988 р. В. Овсієнко став учасником Всеукраїнської координаційної рад Української Гельсінської Спілки, а наступного року його обрали головою її Житомирської філії. У цей період активно залучається до реалізації культурницької політики, тому бере участь у 1989 р. в експедиції з перепоховання інших дисидентів, зокрема Василя Стуса, Олекси Тихого та Юрія Литвина. У 1990 р. В. Овсієнка обирають на посаду секретаря Української республіканської партії з видавничих справ. Протягом 1997–2001 рр. виконує обов'язки заступника голови Республіканської християнської партії [92, с. 324].

Із червня 1998 р. колишній дисидент активно долучається до функціонування Харківської правозахисної групи, виконуючи обов'язки збирача матеріалів для досліджень. Разом із Євгеном Захаровим, який був керівником Харківської правозахисної групи, на початку 2000-х рр. брав участь в упорядкуванні 4-томного видання Української Гельсінської Групи

«Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР», у якому зібрані відомості про понад 200 українських діячів-дисидентів. Окрім цього, він ініціює створення електронного архіву [103].

У 2001 р. починає виконувати обов'язки співголови Українського комітету «Гельсінкі-90», який фактично став правозахисною організацією, спрямованою на продовження діяльності гельсінської групи. У цей період працює над розвитком культури незалежної України та збереженням пам'яті про українських політичних в'язнів на державному рівні: «Цілі покоління відходили й нічого не досягали. І я щасливий, що дожив. Мене Господь зберіг для того, щоб я засвідчив про цих людей. Цю місію я виконав» [103]. Для цього він організовує поїздки на місця масових розстрілів українців, ініціює створення пам'ятних місць тощо.

Отже, політична діяльність Василя Овсієнка у часи незалежної України була спрямована на захист прав політв'язнів та дисидентів, а також на розвиток української культури та збереження пам'яті про українських політв'язнів, які здійснили вагомий внесок у розвиток української державності.

Степан Хмара (народ. 1937 р.)

Учасник дисидентського руху в Україні Степан Хмара був активним учасником у процесі поширення самвидавної літератури, виступав проти ув'язнення української інтелігенції, захищаючи її права та свободи. Був одним із керівників Української Гельсінської спілки, реалізуючи таким чином своє опозиційне ставлення до правлячого режиму. Себе сам він називає політв'язнем, українським націоналістом і політиком [72]. Пережив ув'язнення й почав активно працювати на політичній арені з відновленням Україною незалежності. Відомий широкому загалу як Максим Сагайдак – автор публіцистичних гострих текстів.

У 1987 р. долучається до роботи УГС, а в 1989 р. займає посаду заступника міського страйкового комітету Львова. Весною 1990 р. стає заступником голови

Української республіканської партії. У цьому ж році його обирають народним депутатом ВРУ. У листопаді 1990 р. його арештували за звинуваченням в нападі на працівника правоохоронних органів, що спричинило широке суспільне обговорення, отримавши неофіційну назву «справа Хмари» [46]. Був звільнений у квітні 1991 р. Після цього він продовжив підпільно видавати заборонений «Український вісник».

Відновлення незалежності України дало можливість реалізуватись як політика найповнішою мірою, адже двічі був обраний нардепом до ВРУ, активно працюючи в правозахисницькому напрямі, зокрема відстоюючи права незаконно засуджених українських дисидентів. Через певні розбіжності у політичних поглядах вийшов зі складу УРП у травні 1992 р. [109].

Це стало поштовхом до того, що у червні того ж року на конференції радикального угруповання УРП було прийнято рішення про створення Української консервативної республіканської партії та проведення першого Установчого з'їзду. Степана Хмару обрали головою УКРП, обов'язки якого він виконував протягом червня 1992 р. по грудень 2001 р.

Протягом березня 1994 – квітня 1998 рр. виконує обов'язки члена Комісії ВРУ з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин, а також Комітету з питань оборони і державної безпеки [72]. Таким чином він реалізував себе як активний громадсько-політичний діяч, що відстоює суверенність та незалежність України у сучасному світі та її право бути повноцінним учасником міжнародних взаємин.

Протягом 2002–2006 рр. стає нардепом від Блоку Юлії Тимошенко, будучи членом ВО «Батьківщина». У той час працює у Комітеті з питань Регламенту, депутатської етики та організації роботи ВР України (із червня 2002 р.), займаючись законодавчими та правовими питаннями щодо статусу народного депутата України [109].

Події Помаранчевої революції 2004 р. не залишають його осторонь, адже політичний вектор Віктора Ющенка Степан Хмара повністю підтримує й залучається до агітації за нього. Відповідно наступного року він виходить з

фракції «Батьківщина». Відстоювання прав політв'язнів колишній дисидент активно поновлює із подіями Революції Гідності, коли у 2015 р. оголошує голодування для їх підтримки. Про це він сам каже так: «Я голодував у своєму житті десятки разів, у 1991 році – більше місяця, а в Пермських концтаборах радянського режиму – майже постійно, всі вісім років. Всі ці голодування не були для мене проблемою, тому що я знав: це чужа держава, і комуністичний нелюдський режим змушує мене йти на ці акції непокори, а морально я почувався чудово, на висоті. Завтра, 30 жовтня, я теж буду голодувати разом з політв'язнями Лук'янівського СІЗО, і це голодування буде, мабуть, найважчим в моєму житті, важким морально. Тому що ніколи, навіть у страшному сні, не міг я собі уявити, що в моїй Незалежній Україні, у 21 столітті, будуть сотні політв'язнів, патріотів і героїв війни!» [109].

Сучасна влада, на думку С. Хмари, жодним чином не сприяє збереженню незалежності України. У 2019 р. він різко виступив із критикою, яка здійняла хвилю обговорень через висловлення: «Їх нічого не пов'язує з Україною. Перекоти-поле, яке не має коренів, у них лише гроші, тому вони брешуть, брешуть і ще раз брешуть» [46].

28 липня 2022 р. Степан Хмара разом із Д. Ярошем, В. Кличком та ще 129 громадсько-політичними діячами написав відкритий лист Президенту України Володимирі Зеленському з метою відновлення українського громадянства Корбану Геннадію.

Заслуги Степана Хмари перед сучасною незалежною Україною важко переоцінити, адже його внесок став однією з тих цеглинок, які одна за одною закладались українськими дисидентами у відновлення української державності [72].

Отже, колишні дисиденти в сучасній українській політиці, зокрема періоду після 1991 р., пов'язаного з відновленням незалежності України, займають вагоме місце, адже їм найближче розуміння того, яким чином виборювалась суверенність й українська державність загалом. Їхній внесок у політичне життя можемо охарактеризувати як різновекторний, адже здебільшого проаналізовані

нами сторичні персоналії дисидентського руху знаходили своє покликання за різними сферами – культурною, релігійною, правозахисною, законодавчою тощо.

Відповідно, на нашу думку, висвітлення їхніх заслуг повинно відбуватись насамперед на державному рівні: вшанування ювілейних днів, днів пам'яті, актуалізація у ЗМІ, вивчення в закладах загальної середньої освіти не лише на уроках історії, а й предметів гуманітарного циклу загалом (української мови, літератури тощо). У такий спосіб дослідження громадсько-політичної діяльності колишніх дисидентів дозволить осмислити закономірності функціонування цього руху в Україні та його роль у відновленні незалежності України.

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВИВЧЕННЯ УЧАСТІ ДИСИДЕНТІВ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У сучасному освітньому процесі для формування гармонійної особистості здобувача освіти передбачено втілення компетентнісного підходу. Для цього у межах кожного навчального предмета відповідно до навчальної програми закладено компетентнісний потенціал, що впливає на очікувані вміння учнів після засвоєння того чи того навчального матеріалу. Вивчення історії у шкільному курсі, зокрема у середній школі, має не лише пізнавальне, але й розвивальне значення, а також виховний вплив на здобувачів освіти. Засвоєння курсу історії України має вагоме значення для всебічного розвитку особистості учня. Відповідно у нього формуватимуться вміння осмислювати й оцінювати закономірності соціально-економічних, культурних і політичних змін, їх значення та аналізувати можливі перспективні напрямки розвитку.

Вагому роль у цьому контексті є вивчення історичних постатей, що репрезентують дисидентський рух в Україні. Відповідно крізь призму дослідження персоналій дозволить продемонструвати учням історичну епоху, пов'язану з функціонуванням тоталітарного режиму в СРСР. Дослідниця методичних аспектів формування знань про історичну особистість в учнів загальноосвітньої школи слушно з цього приводу зазначає: «Сьогодні перед вчителем історії з особливою гостротою стоїть завдання гуманізації історії, в першу чергу її «олюднення», розкриття ідеї самоцінності людини в історичному процесі» [69, с. 6].

У такий спосіб на уроках історії в учнів формуються навички аналізу інформації, критичного її осмислення, виокремлення провідних історичних відомостей. Засвоєння знань про опозиційні рухи, зокрема дисидентський, їх представників у цьому контексті дозволить формувати у здобувачів освіти системне цілісне уявлення про важливі сторінки історії України. Для того, щоб сформувати в учнів громадянську компетентність учитель має наголошувати на

уроці на провідних причинах виникнення дисидентського руху, а також висвітлювати діяльність конкретних історичних постатей, які його репрезентують. Відповідно постає необхідність розкрити учням значення поняття «історична особа»/«історична постать», який у наковому просторі розуміють «...людей з яскраво вираженою індивідуальністю, які зробили вагомий внесок, що призвів до значних зрушень у житті суспільства, внаслідок чого їх діяльність стала предметом спеціального вивчення історичної науки» [96, с. 18]. Відтак постає потреба добору доцільного методичного підґрунтя, яке сприятиме успішному засвоєнню теми, що передбачає актуалізацію фрагментів навчального матеріалу, вміщеного у підручниках, посібниках, додаткових джерелах історичних відомостей тощо, що відповідає навчальній програмі з історії України для закладів загальної середньої освіти. Саме цими постулатами повинен керуватись учитель у формуванні тематики уроку, формуванні завдань для самостійної роботи учнів [97].

Вагомого значення у сучасному освітньому процесі в обставинах переосмислення підходу до навчання та виховання здобувачів освіти набуває формування громадянської компетентності, яка становить один із провідних напрямів впровадження компетентнісного підходу. В умовах повномасштабної війни вона набуває особливої актуальності, адже збереження національної ідентичності відбувається завдяки діяльності окремих постатей, які згодом учні вивчатимуть на уроках історії. Для учнів профільної школи, в якій вивчення історії відбувається на основі забезпечення їх потреб у поглибленому дослідженні, вивчення історичних постатей дисидентів відбувається у межах курсів «історія України», «всесвітня історія» чи факультативних занять, для НУШ – у «Вступі до історії України та громадянської освіти».

Вивчення історії українського дисидентського руху у закладах загальної середньої освіти дозволяє учителю формувати громадянську компетентність учнів та водночас працювати над досягненням цілей шкільного курсу історії України, що відтворено у навчальній програмі: «...формування вільної особистості, яка визнає національні та загальнолюдські цінності й керується

морально-етичними критеріями та почуттям громадянської відповідальності; виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття приналежності до власної держави та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети й злагоду в суспільстві; прищеплення толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей» [122, с. 3].

У такий спосіб постає необхідність вивчати не лише шляхом загального огляду дисидентський рух, а й наголошуючи на ролі окремих персоналій, які здійснили значний внесок у боротьбі за відновлення незалежності України. Висвітлюючи життя та громадсько-політичну діяльність українських дисидентів, учитель може на уроці працювати над формуванням почуття патріотизму, поваги до думки оточуючих, громадянської самосвідомості та загальнолюдських цінностей загалом. Окрім цього, пропагандистсько-ідеологічний режим радянського періоду, у якому існував український дисидентський рух та діяв, дозволяє розвивати в здобувачів освіти критично-аналітичне мислення оцінки історичних подій, діяльності тих чи тих історичних постатей, а також вміння аналізувати інформацію, встановлюючи її достовірність за кількома джерелами, що становить вагоме вміння в актуальних умовах гібридної війни.

Дослідження значення окремих історичних постатей у межах дисидентського руху та його організаційних формувань передбачає вивчення історичних постатей, яке в методиці викладання історії, за визначенням А. С. Пінчука, сформувалось в окремий методичний феномен. Науковець вважає, що потребують уваги й удосконалення питання, пов'язані з «...висвітленням історичних постатей у шкільних курсах історії, обсягу і змісту відповідних сюжетів, методів і прийомів навчання учнів, розробкою засобів навчання школярів цих сюжетів» [96, с. 118].

У такий спосіб вивчення у межах шкільної програми з історії України відомостей про життєвий шлях та діяльність історичної постаті, приналежної до

дисидентського руху, засвоєння основних дат, не зважаючи на подекуди суперечливий характер інформації щодо контексту суспільних процесів, дозволяє вчителю формувати у здобувачів освіти навички, пов'язані з громадянською компетентністю, зокрема критичне осмислення інформації. Водночас це дозволяє підвищувати мотивацію до навчально-пізнавальної діяльності та зацікавлювати їх до поглиблення знань із теми.

Доцільно при цьому залучати різноманітні джерела інформації. За визначенням Л. П. Бовкунової, це дозволяє «розвинути вміння коментувати прочитане та відрізнити авторське бачення від фактів» [32]. У контексті формування громадянської компетентності це сприятиме формуванню власної громадянської позиції, суспільних ідеалів, що впливає на функціонування емоційно-ціннісної сфери життя школярів. Зауважимо, що вивчення у шкільній програмі з історії дисидентського руху неможливе без висвітлення діяльності історичних постатей, що дозволяє розвивати критичне мислення учнів. О. А. Тісліченко зауважує, що при цьому «...завданням учителя є сприяння активізації пізнавальної активності учнів, створення умов для їхнього самонавчання» [110, с. 230]. Таким чином учитель історії України реалізує на уроці не лише навчальний компонент його мети, а й розвивальний та виховний.

При вивченні дисидентського руху важливо ознайомлювати здобувачів освіти з тими історичними персоналіями, які матимуть потужний виховний вплив, що, на думку Н. О. Венцевої, «впливає на формування особистості учня» [44, с. 5], а разом із цим детермінує засади формування громадянської компетентності. Особлива роль у цьому належить особистості педагога, який здійснює добір методів та форм навчання, серед яких провідною формою є урок. Усе в сукупності «сприятиме формування специфічного уміння – характеризувати й оцінювати історичних осіб» [44, с. 6].

Із постатями дисидентів в історії України пов'язуємо важливі житті нашої держави події, адже представникам цього руху належить активність у відновленні української державності. Громадсько-політична діяльність дисидентів, провідні напрямки їх роботи у різних сферах суспільного життя

(культура, література, релігія тощо), їх активність у формуванні демократичних сил України на останнього десятиліття ХХ ст., відстоювання національно-демократичних ідей подекуди ціною власного життя, кар'єри, сім'ї тощо важливі при вивченні історії України в закладах загальної середньої освіти. Проте висвітлення на уроках історії дисидентського руху не повинно зводитись до нагромадження фактів і даних. Учителю варто пам'ятати, що перенавантаження уваги учня великою кількістю навчального матеріалу зашкодить сприйняттю інформації, зокрема її осмисленню.

Вивчення на уроках історії України дисидентського руху сприяє формуванню у здобувачів освіти громадянської компетентності, оскільки учні ознайомлюватимуться з тими подіями та персоналіями, які доклали значні зусилля до відновлення незалежності України. У сучасних умовах реалізації освітнього процесу це визначається особливою актуальністю, адже в час активного державотворення та формування громадянського суспільства у нашій країні постає необхідність у вихованні підростаючого покоління, яке здатне брати на себе відповідальність за долю країни, не залишаючись осторонь у вирішенні важливих питань. На нашу думку, доречними будуть наступні *методичні рекомендації*, які дозволять учителю працювати над формуванням громадянської компетентності [32; 97]:

1. Актуалізація різножанрових історичних джерел, які висвітлюватимуть епоху зародження дисидентського руху в умовах тоталітарного політичного режиму радянського союзу. Це дозволить формувати в учнів цілісне уявлення про суспільно-політичні умови того часу, зокрема щодо утисків інтелігенції та політичних в'язнів.

2. Вивчення діяльності дисидентського руху в Україні варто здійснювати крізь висвітлення історичної постаті, що репрезентує цей опозиційний рух. У такий спосіб варто висвітлювати його життєпис, розглядати його праці, дослідження, публіцистичні твори тощо.

3. У вивченні діяльності окремих дисидентів на уроках історії України варто проводити паралелі зі світовою історією, що дозволить формувати цілісне уявлення про хід історичних подій, їх значення для нашої держави.

4. У вивченні дисидентського руху доцільно залучати цікаві відомості про окремі події чи постаті, що дозволить учням аналізувати їх досвід крізь призму власного та водночас посилюватиме виховний вплив уроку історії.

5. Добір фактичного матеріалу про постать дисидента варто здійснювати з урахуванням особливостей класу з метою опрацювання та осмислення відомостей з можливістю подальших висновків. Для цього можна проводити паралелі з минулим політикою й актуальними сучасними подіями.

6. Для формування в учнів системних та цілісних знань у вивченні дисидентського руху в Україні варто планувати проведення позаурочного часу у вивченні цієї теми, щоб посилювати увагу учнів до його значення в історії України, зокрема в актуальних умовах воєнного стану.

7. Поєднувати вивчення теми дисидентського руху з іншими навчальними дисциплінами, тобто проводити інтегровані (об'єднані) уроки, які дозволять вивчити діяльність цього опозиційного руху в Україні з різних сторін.

Дотримання окреслених нами методичних рекомендацій залежить насамперед від особистості вчителя історії та його вміння врахувати індивідуальні особливості учнів того чи того класу, що впливатиме на сприйняття обраного фактичного матеріалу, а також дозволить втілювати в освітній процес особистісно орієнтоване навчання на уроках історії України. Варто при цьому пам'ятати, що застосування лише усталених методів не дозволить повноцінно забезпечити осмислення учнями історії дисидентського руху, проте й послуговування лише інноваційними забезпечить повноцінне формування громадянської компетентності.

У такий спосіб вважаємо за доцільне поєднувати класичні методи, прийоми та засоби навчання із нестандартними (новими), що дозволяють осучаснювати урок історії України. Крім цього, вагомим вважаємо вибір методів та прийомів, на важливості яких наголошував Пінчук А. С., адже, на його думку,

необхідне «...переосмислення методологічних підходів до аналізу їх життєдіяльності, активне використання антропологічного підходу у навчанні історії» [96].

Вивчення історії дисидентського руху, провідних напрямів його діяльності та представників згідно з навчальною програмою відбувається в 11 класі, адже шкільна програма передбачає ознайомлення з зародженням опозиційними рухами, вивчення історії їх становлення та закономірностей опозиційного спротиву. Окрім цього, значна увага приділена персоналіям-учасникам кожного з них. Відповідно український рух за незалежність України вивчається у темі «Україна в умовах десталінізації» [122, с. 93–94], зокрема шістдесятників та дисидентський рух передбачено досліджувати з учнями у темі «Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [122, с. 95–96]. Таким чином висвітлення цієї теми окреслено навчальною програмою при вивченні у контексті кризового стану радянського союзу, хоча зародження дисидентства відбулось раніше, ніж у 80-х роках ХХ ст.

На нашу думку, доцільно збільшувати кількість навчальних годин на курс «історія України», у тому числі на тему дисидентського руху, який відіграв значну роль у відновленні незалежності України. Окремих його представників варто висвітлювати на уроках історії, виділяючи окремі навчальні теми. Це сприятиме формуванню громадянської компетентності, адже в такий спосіб у здобувачів освіти формуватимуться знання про форми та способи реалізації поглядів та потреб громадянина, зокрема такого, що прагне активної участі у вирішенні важливих питань соціально-політичного життя суспільства.

Із цього приводу доречно зауважує дослідник історії дисидентського руху Б. Є. Захаров: «Видається доцільним серйозно збільшити кількість годин в офіційній шкільній програмі на вивчення історії дисидентського руху середини 50-х – середини 80-х років ХХ сторіччя, а частину творів дисидентів, наприклад, «Українські силуети» М. Хейфеца обов'язково ввести до шкільної програми з української та світової літератури. І, відповідно, узгодити програми з історії й літератури» [66, с. 27]. Окрім цього, доречно висвітлювати праці В. Чорновола,

Л. Лук'яненко, І. Дзюби та ін. У такий необхідно провести системні зміни в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти не лише ізольовано в межах одного навчального предмета, а переглянути загалом висвітлення важливих подій чи історичних постатей для національної історії.

Вивчення дисидентського руху у курсі історії України в школі з метою формування громадянської компетентності потребує залучення прийомів та методів, які дозволять учням осмислити основні закономірності цього історичного явища та його значення для становлення української державності. Учителю потрібно обирати таке методичне підґрунтя, яке визначатиметься ефективністю в активізації уваги учнів та мотивації до навчально-пізнавальної діяльності на уроках історії [96; 104].

Узвичаєно на уроці вчитель історії послуговується словесними методами, зокрема розповіддю, яку варто доповнювати фотоматеріалами, світлинами, таблицями, схемами, музичними творами, картинами тощо. Проте варто врахувати, що надмірна кількість візуалізованого матеріалу у формі наочності може погіршувати концентрацію учнів над матеріалом, адже методичні засади вивчення громадського руху, зокрема дисидентського, «охоплюють вимоги до відбору й конструювання змісту відповідних сюжетів навчального історичного матеріалу й підходи до відбору та застосування в процесі навчання цим сюжетам певних засобів і методів навчання» [96, с. 19].

Для вивчення дисидентського руху з метою формування громадянської компетентності, що передбачає ознайомлення учнів із діяльністю того чи того його представника, доцільно актуалізувати такі методи та прийоми:

- «Словесний малюнок/портрет» українського дисидента;
- Характеристика провідних напрямів діяльності опозиційного руху чи окремих його представників, адже у межах дисидентства виокремились різні течії (культурницька, релігійна, правозахисницька тощо);
- Сюжетна розповідь учителя чи учня (як попередньо підготовлене завдання) з життя українського дисидента.

- Аналіз образу дисидента у сукупності з іншими представниками однієї соціальної групи (дисидентів, учасників УРСР, учасників УГС та ін.) [32; 69; 104].

При цьому варто наголосити, що традиційні методи вивчення дисидентського руху та участі дисидентів у політичному житті незалежної України доцільно урізноманітнювати інтерактивними, які передбачають взаємодію вчителя й учнів, що активно залучені до опрацювання навчального матеріалу та виступають провідниками процесу водночас [104]. На цьому наголошує також Н. О. Венцева, адже на думку дослідниці, це сприятиме засвоєнню навчального матеріалу та формуванню власого ставлення до тих чи тих історичних подій [44, с. 12]. При цьому важливо дотримуватись вимог у державних програмах щодо навчальних компетентностей, зокрема громадянської:

1) Аналізувати не лише матеріал підручника про дисидентство, а й додаткові джерела, які дозволять сформувати цілісне й системне уявлення про цей опозиційний рух.

2) Для самостійного опрацювання учнями окремої частини теми можна запропонувати підготувати повідомлення, реферати на основі значного обсягу фактичного матеріалу. У такий спосіб учні формуватимуть вміння виокремлювати головне й другорядне.

3) Встановлювати представника дисидентського руху за описом його діяльності.

4) На основі аналізу закономірностей діяльності дисидентського руху встановлювати значення історичної особи в ньому.

5) Шляхом аналізу діяльності історичної особи здійснювати співвідношення з нею історичної епохи.

Відповідно можемо диференціювати *джерела* вивчення постаті українських дисидентів на уроках історії в школі, якими можуть слугувати:

- уривки з текстів художньої літератури, спогадів, публіцистичних творів (напр., «Вулиця причетних. Чернігівська справа Лук'яненка» В. Курико

[76], «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби [57], «Націоналізм ХХІ століття» В. Мороза [83] тощо);

- спецпроект Христини Коціри «Дисиденти» (режим доступу: <https://dysydenty.localhistory.org.ua/stories/>), залучення якого на урок історії для вивчення дисидентського руху надасть можливість учителю у цікавій формі репрезентувати учням провідних його представників;

- матеріали інтерв'ю як самих дисидентів, так і їх сучасників, які широко представлені в мережі Інтернет;

- автобіографічні матеріали (зокрема книги Л. Лук'яненка «Сповідь у камері смертників», «На землі кленового листка», десяти томне видання В. Чорновола тощо);

- відеоматеріали.

Вважаємо, що залучення водночас кількох джерел вивчення дисидентського руху сприятиме формуванню громадянської компетентності у здобувачів освіти та формуватиме у них уміння порівнювати фактичний матеріал, критично осмислювати як історичну постать, так і опозиційний рух [69]. Вважаємо доцільним використання на уроках історії при висвітленні постаті дисидента відеоматеріалів (зокрема, відеоінтерв'ю, записи лекцій), які дозволяють скласти зовнішній портрет та водночас укласти психологічну характеристику.

У сучасних підручниках з історії України, відповідно до затвердженої програми, передбачено вивчення тем, у яких розглядаються етапи розвитку українського дисидентського руху, що дозволяє учителю працювати над формуванням громадянської компетентності здобувачів освіти. Окрім усталеного викладу навчального матеріалу, тлумачення основних понять та провідних історичних подій і дат, автори пропонують залучати значну кількість історичних джерел, що дозволить розвивати в учнів вміння послуговуватись історичними джерелами для вивчення теми. Таким чином запропоновано доповнювати підручковий матеріал творами українських шістдесятників, зокрема літературними, а також візуалізацією навчального матеріалу –

фотографії, картини, фрески, вітражі, які виступають творчим осмисленням часів радянського тоталітарного режиму [54, с. 74; 121, с. 75; 120, с. 114].

До джерел вивчення дисидентського руху в Україні, які дозволяють формувати громадянську компетентність здобувачів освіти, варто назвати ті, які дозволяють репрезентувати окрему історичну постать – спогади, щоденникові записи, листування. Вони не лише дозволяють учням ознайомитись із атмосферою того часу та особливостями діяльності дисидентів, а й розширюватимуть кругозір школярів. До таких джерел відносимо, наприклад, спогади Івана Дзюби [120, с. 93] та Левка Лук'яненка [120, с. 97]. Варто працювати на уроці також із Декларацією Української Гельсінської Групи [121, с. 78] та листом В. Стуса до Президії ВР СРСР [54, с. 76].

Ми пропонуємо також зосередити увагу учителя при проведенні уроків, на яких вивчатиметься діяльність українських дисидентів, на практичних заняттях, для яких у межах теми навчальною програмою передбачено такі аспекти:

- 1) «Феномен українського шістдесятництва»,
- 2) «Розгортання дисидентського руху»,
- 3) «Український самвидав: теми, ідеї, автори» [122, с. 94–96].

Варто зазначити, що у підручниках запропоновано кілька варіантів проведення занять. Відповідно учням для роботи визначено допоміжні джерела навчання. На нашу думку, варто доповнити їх фотоматеріалами та покликаннями на відеоматеріали.

Формування громадянської компетентності учнів при вивченні дисидентського руху у курсі історії може відбуватись не лише на звичних уроках, а й у позакласній діяльності: проектна діяльність, написання творчих робіт, виховні заходи тощо. При цьому варто зазначити, що вивчення дисидентського руху, його різні напрями та течії, форми та методи роботи дозволяють задіяти велику кількість учнів для самостійних досліджень та обмінятися результатами дослідження під час уроку. Міністерська програма пропонує ряд тем для навчальних проектів, присвячених аналізу творів видатних шістдесятників та

дисидентів, дослідженню діяльності Української Гельсінської Групи, біографій окремих персоналій, тощо.

Особливість організації освітнього процесу та психолого-вікові закономірності сприйняття навчального матеріалу здобувачами освіти висувають необхідність формування та вдосконалення навичок:

- аналізу фактичної інформації,
- встановлення причинно-наслідкових зв'язків,
- власного ставлення до подій чи персоналій,
- аргументування думок,
- переконання,
- формування висновків, а разом із ними перспективних наслідки.

Для цього пропонуємо послуговуватись нетрадиційними різновидами уроків, зокрема уроками-диспутами, уроків-судами або бінарними заняттями. У цьому контексті вивчення у шкільній програмі дисидентського руху варто об'єднувати з уроками правознавства чи української літератури. Окрім цього, для розвитку творчого мислення здобувачів освіти доцільно послуговуватись учителю історії написанням есе, яке передбачено навчальною програмою.

Можна при цьому об'єднати зусилля учителів історії України й української літератури та запропонувати учням інтегровану роботу, оцінку за яку можна було б отримати водночас з двох дисциплін. При цьому можна самостійно обирати тему уроку, практичного заняття, проекту й есе, що дозволить здобувачам освіти репрезентувати власне бачення історії дисидентського руху в Україні, його значення для відновлення незалежності України та становлення її державності на міжнародному рівні у довільній формі. Для цього пропонуємо для учнів наступні теми:

- 1) «Права людини в СРСР: чому існувала прірва між деклараціями та реальністю?» [122, с. 94],
- 2) «Відлига: особливості суспільно-політичних настроїв населення України» [122, с. 96].

Пропонуємо для вивчення теми дисидентського руху скористатись укладеним нами планом-конспектом уроку історії України в 11 класі, який вміщено в *Додатку Є*. Тему уроку було обрано відповідно до навчальної програми: Дисидентський рух в УРСР. Для її вивчення ми сформуваємо трикомпонентну мету, що відповідає компетентнісному підходу в сучасному освітньому процесі.

Для актуалізації опорних знань ми скористались методом «Хмара слів», який дозволяє залучити до проведення уроку візуалізацію. У такий спосіб це привертатиме увагу учнів до вивчення теми, активізуватиме їх увагу та налаштує на сприйняття нового матеріалу у межах обраної теми уроку. Учитель пропонує учням розглянути хмару слів, виведену для загального доступу. Завдання учнів полягатиме в тому, щоб встановити значення провідних слів, сформувавши їх визначення. Підсумком реалізації цього методу навчання стане таблиця з провідними термінами, яку вчитель роздає учням у вигляді роздаткового матеріалу. Таким чином не потрібно буде витрачати час на уроці на записування термінів у зошит. Окрім цього, учні можуть скористатись таблицею під час підготовки до контрольної роботи чи наступних уроків.

Після опрацювання провідних термінів у межах теми ми пропонуємо застосувати репродуктивну бесіду, спрямовану на повторення вивченого раніше матеріалу про шістдесятників. Окрім цього, ми пропонуємо закріпити повторення матеріалу словом вчителя, яке водночас слугуватиме переходом до наступного етапу уроку – засвоєння нового матеріалу.

У межах цього етапу передбачено розповідь учителя з візуальним доповненням до уроку. Після цього учитель пропонує учням укласти ментальну мапу «Причини появи дисидентського руху», яка дозволить узагальнити викладений матеріал та водночас активізувати критичне мислення учнів, адже їм необхідно встановити провідні причини. Результат застосування методу репрезентовано в плані-конспекті уроку, вміщеному в *Додатку Є*.

Після цього передбачено виступи учнів, які мали підготувати випереджувальне домашнє завдання у вигляді розповідей про самвидавну

літературу та дисидентські організації. У такий спосіб виклад матеріалу однокласниками дозволить зацікавити учнів у вивченні цієї теми, приверне їх увагу до інформації. Важливо, що при цьому однокласники мають не тільки слухати виступи, а й конспектувати основні їх положення. Це дозволить залучати елементи критично-аналітичного мислення.

Після цього ми пропонуємо залучити роботу учнів у групах, об'єднавши їх у дві групи. Завдання, для виконання якого відведено 2 хвилини, передбачає формування на основі прослуханої інформації особливостей дисидентського руху в Україні. Це завдання дозволяє переключити увагу учнів, адже вони перейдуть від пасивного сприйняття інформації до безпосередньої роботи над засвоєним матеріалом. У такий спосіб учитель зможе внести елемент командної роботи в урок, сприяючи формуванню навичок здорової конкурентності та вмінню працювати в колективі. Результати напрацювань потрібно записати в зошит.

Важливим етапом уроку історії України в 11 класі вважаємо роботу з безпосередніми джерелами історичних відомостей. Ми обрали уривок із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який яскраво репрезентує атмосферу того часу. Таким чином учні матимуть змогу працювати з історичним джерелом, автором якого виступає український дисидент. Для повноти опрацювання пропонуємо поєднувати цей етап із бесідою за змістом, що дозволить учням зробити відповідні висновки з допомогою учителя.

Окрім тексту як джерела історичної інформації, ми вважаємо за доцільне використати фото, яке дозволить привернути увагу учнів та водночас проаналізувати релігійний напрям дисидентського руху в Україні (вміщено в плані-конспекті уроку у *Додатку Є*). Так учні ознайомляться з поняттям «Розстріляна Коляда» (1972 року), а візуалізація лише сприятиме запам'ятовуванню.

На завершення вивчення теми на уроці ми пропонуємо переглянути відеоматеріали, які допоможуть учням переключити увагу. Доступ до відео доцільно надати за допомогою QR-коду, тому тут потрібно залучити смартфони

учнів як інструмент навчання. Для перегляду відео необхідно подбати про можливість презентування на мультимедійній дошці чи телевізорі. Якщо такої можливості немає, то можна дати учням QR-код у вигляді роздаткового матеріалу та перегляд відео включити до домашнього завдання.

На етапі закріплення нового матеріалу вважаємо за доцільне послуговуватись методом «Незавершене речення», яке дозволить підвести водночас підсумки теми та зацентувати увагу учнів на провідних її поняттях. Після цього актуалізовані слова вчителя підсилять виховний компонент мети уроку.

Для домашнього завдання, на нашу думку, доцільно буде опрацювати укладений на уроці конспект, який можна доповнити відповідним матеріалом підручника. Окрім цього, ми врахували необхідність залучення критично-аналітичного мислення учнів та удосконалення їх уміння формувати висновки про ту чи ту вагому історичну подію. Таким чином другий елемент домашнього завдання передбачає підготовку повідомлення або презентації про одного з дисидентів (на вибір учня). Таким чином учні вільні у виборі тієї персоналії, яка, на їх думку, яскраво репрезентує дисидентський рух в Україні. Окрім цього, вони можуть втілювати креативний підхід до виконання завдання, обираючи форму його представлення. Це дозволить підсилити реалізацію мети уроку разом з особистісно орієнтованим підходом у навчанні.

Запропонований нами конспект уроку історії України в 11 класі містить актуальний методичний супровід, який дозволяє розвивати вміння учнів аналізувати інформацію, працювати з історичним джерелом та залучати критично-аналітичне мислення у вивченні нового матеріалу. Обраний нами візуалізований навчальний матеріал дозволяє учителю активізувати увагу здобувачів освіти та налаштовувати їх на вивчення теми, а запропоноване домашнє завдання сприяє втіленню креативного мислення.

Можемо узагальнити, що формування в учнів громадянської компетентності на уроках історії, присвячених вивченню дисидентського руху в Україні, ґрунтується на висвітленні історичних осіб та їх ролі у відновленні

незалежності України. Ми окреслили методи та форми роботи, якими може послуговуватись учитель на уроках історії України. Важливо також, що доповнення навчального матеріалу підручника відіграє вагомую роль, адже ознайомлення учнів зі спогадами, щоденниками, листуванням, відеоматеріалами, які відтворюватимуть історичний портрет постаті дисидента, дозволить посилювати виховний вплив уроку та сприятимуть засвоєнню теми.

У межах шкільної програми закладів загальної середньої освіти з історії України вивчення дисидентського руху передбачено у контексті опозиційного руху в 11 класі. У такий спосіб проблематику його зародження учні мають змогу вивчати у процесах післявоєнної відбудови країни у складі радянського союзу. Учителю при цьому варто звертати увагу учнів на діяльність шістдесятників як попередників дисидентів, що дозволить створити широке історичне тло для повноти осмислення цього явища в історії України. Окрім цього, доцільно наголошувати, що дисиденти відрізнялись новаторськими поглядами на радянську дійсність, тому були інакомислячими з позитивною конотацією, проте з відповідними для кожного наслідками у власному житті. Проаналізовані нами підручники побудовано згідно з навчальною програмою, структуровані відповідно до них, вміщують доцільний навчальний матеріал джерельну базу, проте варто доповнювати урок історії іншими матеріалами, що розвиватиме критичне мислення школярів.

ВИСНОВКИ

Отже, дисидентський рух відіграв вагомий роль у відновленні незалежності України, адже його учасники, об'єднавшись навколо спільної ідеї та діючи в тих умовах, які здавалось би не сприяють національному відродженню, належали до опозиційного руху, який активно поширював ідеї свободи, незалежності, рівності, національної самоідентичності. Український дисидентський рух, який на кінець 80-х рр. – поч. 90-х рр ХХ ст. відзначався особливою наполегливістю, репрезентований течіями та напрямками – культурницькою, релігійною, правозахисницькою тощо. Важливо наголосити, що при цьому ідея протистояння діючій владі ґрунтувалась на утриманні від збройного конфлікту, на який у дисидентів не було ресурсу, адже це потребувало залучення значних матеріальних ресурсів, яких не було звідки черпати.

Представники культурницького напрямку (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Мороз, В. Марченко, Н. Світлична, М. Брайчевський, Г. Логвин, І. Гончар) ініціювали поширення публіцистики та художніх текстів, культурні заходи, петиційні кампанії. Вони сприяли відновленню історичних пам'яток («Українське товариство охорони пам'яток історії та культури»), збереженню культурної спадщини, виступали за надання певним пам'яткам культури українського статусу, чинили активний спротив зросійщенню української культури.

Правозахисний напрямок (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Стус, І. Кошман, Б. Ясень, У. Мазуркевич, С. Шабатура, Ю. Литвин, Ю. Шухевич та ін.) репрезентований діяльністю Української Гельсінської Групи, яка сприяла виведенню українського дисидентського руху на легальний рівень. Вони відкрито заявляли про свою позицію, висуваючи відповідні офіційні вимоги до правлячої влади радянського союзу, обов'язково з опорою на діюче законодавство і міжнародні правові документи.

Релігійне дисидентство, представлене здебільшого постатями священників (В. Величковський, П. Городецький, Р. Бахталовський, Й. Тереля, В. Кобрин,

В. Романюк), як окремий напрям опозиційного руху в Україні намагався відновити право українців на віросповідання та можливість функціонування храмів, які становлять значну частку матеріальної культурної спадщини України.

Активізація українського дисидентського руху спостерігалась наприкінці 80-х років ХХ ст., що було пов'язано з роками перебудови у радянському союзі та десталінізаційними процесами. Створення у 1989 р. Народного руху України стало знаковою подією на шляху до відновлення незалежності України. Таким чином розширювались способи боротьби опозиціонерів, які прагнули відродження української державності. Це дозволило виокремитись самвидавній літературі, яка постає унікальним явищем літератури та культури загалом. Сюди відносимо «Український вісник», що діяв за провідництва В. Чорновола та об'єднав однакодумців у своєму колі; «Євшан-зілля»; газета «Гомін перебудови», інформаційний бюлетень Української Гельсінської спілки, літературно-громадський альманах «Карби Гір», «Вільне слово», «Каяла», «Пороги» та ін.

Важливо також, що дисидентський рух об'єднувався навколо УГС, яка здійснювала захист прав українських громадян, що перебували в політичному ув'язненні. Учасникам вдалось здійснювати значне на той час інформаційне поширення відомостей про політичних в'язнів, що становило порушення прав людини, у вигляді меморандумів, декларацій, маніфестів, інформаційних бюлетенів та офіційних звернень. Члени УГС виступили ініціаторами у створенні Товариства української мови, «Меморіалу» та Народного руху України за перебудову. Формування НРУ було визначено різноманітністю форм: від протестів проти діючої політичної сили – до масштабних акцій націоналістичного спрямування.

Відтак український дисидентський рух, який активізувався у 80-90-ті рр. ХХ ст., став ключовим у відновленні незалежності України, адже виокремлення різновекторної діяльності свідчить про масштабність охоплення національною ідеєю тих українців, які готові були будь-якої ціною протистояти зросійщенню українства та виборювати національну самоідентичність.

Відновлення незалежності України варто розглядати не лише на рівні опозиційного дисидентського руху, а й персоналій, які його очолювали. Ми диференціювали постать В'ячеслава Чорновола, який виконував роль «зв'язкового», що об'єднав різні покоління українців у спільній меті. Саме ідеї незалежної України він присвятив усе своє життя.

Кінець 1980–1990-х рр. стали для В. Чорновола періодом активної участі у виборах до вищих та регіональних представницьких органів влади. На виборах до ВР УРСР у 1989 р. відстоював кандидатури опозиціонерів, а у 1990 р. провів власну виборчу кампанію до Верховної Ради та Львівської обласної ради, яку очолює протягом 1990-1992 рр. та здійснює політику, що сприяє якісним змінам у суспільному житті та реформуванні. Його кандидатуру було висунуто в кандидати народні депутати Верховної Ради УРСР як опозиціонера, який прагне попередити економічну, екологічну та духовну катастрофу населення України. Після обрання його нардепом ексдисидент висуває на перший план необхідність прийняття законопроектів, пов'язаних із державним суверенітетом, устроєм, економікою, землекористуванням, захистом довкілля, статусу української мови.

В. Чорноволу належить ініціатива у проведенні прямих трансляцій роботи ВР та встановлення прямих «гарячі» телефонних ліній, які забезпечують прямий зв'язок із громадськістю. У червні 1990 р. група нардепів від Демократичного блоку сформувала окрему групу депутатів («Радикали»), яку очолив ексдисидент. Події студентського голодування у жовтні у 1990 р., арешт С. Хмари, активізація комуністичних сил («група 239») спричинили висловлення Чорновола щодо недоцільності функціонування ВРУ, відмову брати участь у засіданнях парламенту.

Після подій 24 серпня 1991 р. він пропонує провести перевибори парламенту як окремого органу, адже його обрано «у період тоталітаризму і був нездатним ефективно працювати на розбудову української держави» (В. Чорновіл). Окрім цього, починає відновлення активної громадсько-політичної діяльності, бере участь у прийнятті ключових для існування держави рішень. В. Чорновіл висловлює ідею щодо впровадження пропорційної чи

мішаної системи виборів, яка дозволила б упорядкувати парламент, який відповідав би інтересам суспільства, докладає зусилля до прийняття Конституції України. На виборах 1994 р., будучи очільником НРУ, колишній дисидент входив у двадцятку найвпливовіших українських політиків, посідаючи 4–9 місце у списку кандидатів у Президенти України на виборах 1999 р. До їх підготовки у грудні 1998 р. між НРУ і партією «Реформи і порядок» було сформовано блок єдностей, який передбачав єдиного кандидата на вибори, виборчу платформу на парламентські вибори, список кандидатів, фракцію у Верховній Раді.

Раптова трагічна загибель видатного українського дисидента та політика зупинила значну частину державотворчих процесів в Україні, рушійною силою яких був саме В'ячеслав Чорновіл. Можемо стверджувати про настання в певній мірі політичної кризи, лакуну якої нам не вдалось заповнити і сьогодні. Його постать у процесі відновлення незалежності України знакова, а тому не має залишатись поза увагою тих, хто вивчає історичні процеси.

Варто також звернутись до постатей тих ексдисидентів, які хоч і не відзначились такою всенародною підтримкою, як В. Чорновіл, проте представляють регіональне дисидентство на не менш вагомому за значенням рівні. До таких належить Іван Дзюба (1931 – 2022 рр.), який був українським політиком та науковцем водночас. Був активним учасником КТМ, організатором літературних вечорів, присвячених українським письменникам, зокрема шістдесятникам. Йому належить авторство тих текстів та праць, що стали рупором необхідності послуговування українською мовою («Автографи відродження» (1986 р.), «У всякого своя доля» (1989 р.), «Бо то не просто мова, звуки...» (1990 р.), «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (написаної в 1965 р., але видана лише в 1998 р.) тощо).

Громадсько-політична діяльність ексдисидента Левка Лук'яненка (1928 – 2018 рр.) після здобуття Україною незалежності, зокрема після 1992 р., ознаменована новим етапом, який детермінований ініціюванням чи підтримкою політичних проектів опозиційного характеру. Його позиція залишається також радикальною.

Важливим вектором громадсько-політичної діяльності є участь в організаціях, спілках, комітетах тощо з питань захисту прав та національної пам'яті. Нестабільність політичної ситуації в СРСР у серпні 1991 р. спонукала Левка Лук'яненка до радикального кроку – пропозиція як депутата на зборах Народної Ради, що становила фактично парламентську опозицію, проголосити незалежність України, що фактично закріпило за ним звання «батько незалежності». Подальша його участь у виборах Президента України (із почесним третім місцем за результатами голосування), діяльність на посаді Надзвичайного та Поважного посла у Канаді, кількаразове обрання депутатом ВРУ тощо стали свідченням опозиції діючій владі. Із віком спостерігаємо відхід від політичного життя країни з активізацією публіцистичної діяльності, проте суспільно-політична ситуація в Україні завжди залишалась у полі зору колишнього дисидента й активно громадсько-політичного діяча.

Він назавжди залишився лідером національно-демократичного процесу в Україні, адже участь у суспільно важливих установах та організаціях (напр., Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин; Українська асоціація дослідників голодоморів в Україні та ін.) сприяли захисту інтересів українців у світі. До останніх своїх днів наголошував, що незалежність України має підтвердитись і її самостійністю, за яку українська нація ще буде боротись.

Дисидент Михайло Горинь (народ. 1930 р.) спільно з братом Богданом сприяв поширенню самвидавної літератури, адже сформована ним потужна хвиля підпільно виданої літератури мала значний вплив на розгортання руху опору радянсько-компартійній владі та піднесення національної самосвідомості українського народу. Михайло був також одним із засновників Львівського клубу творчої молоді «Пролісок», за що був арештований. Після звільнення долучився до УГС та НРУ, займався організацією зустрічей однодумців, зборів, мітингів, підготовкою документів.

Важливо, що саме М. Горинь практично очолив проведення акції «Живий ланцюг єднання», що пройшла для вшанування дня ухвалення Акта Злуки між

УНР та ЗУНР з кількістю залучених учасників понад пів мільйона українців. Був членом Української республіканської партії, брав участь у закордонних візитах до українських діаспорних громад (США, Польща, Сербія, Бельгія та ін.). У серпні 1992 р. очолив Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), а в 2000 р. його обирають головою УВКР. Результати громадсько-політичної діяльності Михайла Гориня відзначені на державному рівні.

Із постаттю Євгена Сверстюка (1928–2014) пов'язуємо активну громадсько-політичну діяльність, адже він виступав на різноманітних акціях, був учасником «Самвидаву», долучався до виступів проти політичних в'язнів тощо. У 1972 р. був ув'язнений разом із іншими інакодумцями і засуджений. Був одним із засновників Українського культурологічного клубу, редактором газети «Наша віра», долучився до відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Очолював Українське відділення ПЕН-клубу, що дозволяло розширити контакти дисидента з закордонними активістами. Долучився до ініціативної групи «Першого грудня», дисидент брав участь у колективному зверненні «В Україні настав новий час».

Варто також наголосити, що окремим вектором його дисидентської діяльності є написання текстів, які присвячені українській національній ідеї («На святі надій. Вибране», «На хвилях «Свободи». Короткі есеї», «Правда полинова» та ін.). Справжнє поцінування його діяльності відбулось тільки з відновленням незалежності України, до чого Є. Сверстюк долучився значною мірою.

Колишній дисидент Валентин Мороз (1936–2019), який яскраво репрезентує інтелігенцію, науковців, був провідником неформального гуртка «Клуб поетичного слова» у Луцьку, за що його арештували у 1965 р. Його звільнення відбулось у формі обміну, тому після ув'язнення В. Мороз проживав у США та Канаді. Там він активно працював над видавництвом журналу «Анабазис» (1980-1981 рр.), був ведучим радіопрограми в Торонто (1986-1991 рр.). Повернувся в Україну у квітні 1990 р., з чим пов'язуємо новий етап громадсько-політичної діяльності ексдисидента, що виражений у підтримці ідеї незалежності України: створення радіопередачі, фінансова допомога

національно-патріотичним організаціям і незалежним журналістським виданням. Окрім цього, він наголошував на необхідності формування дієздатних збройних сил в Україні. У 2000-х рр. став позаштатним радником голови ЛОДА. Окремий напрям його діяльності задля відновлення незалежності України полягає у науковій діяльності як історика (есе, лекції, публікації, монографії, інтерв'ю, науково-публіцистичні праці тощо).

Серед інших постатей дисидентів можемо виокремити Ярослава Кендзьора (народ. 1941 р.), який був причетним до клубу творчої молоді «Пролісок», неформальних літературно-мистецьких вечорів. Вступив у 1989 р. у Львівську крайову організацію, провідним вектором діяльності якої є правозахисницький. Депутат, громадський активіст та автор відеолітопису суспільно-політичного життя України, який він вважає важливим джерелом вивчення історії України у школі. Юрій-Богдан Шухевич (1933 – 2022 рр.), син Романа Шухевича, брав участь у написанні законів про декомунізацію та героїзацію воїнів УПА. Саме йому як дисиденту належить відстоювання прав українських в'язнів радянського режиму, надання їм статусу політв'язнів.

Екдисидент Василь Овсієнко (1949–2023) долучився до відновлення незалежності України розповсюдженням самвидаву, фіксуванням здобутків інакомислячих, збереженням пам'яті про українських політичних в'язнів на державному рівні. Був учасником Всеукраїнської координаційної ради Української Гельсінської Спілки, головою її Житомирської філії. Також займав посаду секретаря Української республіканської партії з видавничих справ. Долучився до Харківської правозахисної групи, виконуючи обов'язки збирача матеріалів.

Степан Хмара (народ. 1937 р.) теж активно працював у самвидаві, виступав проти ув'язнення української інтелігенції, захищаючи її права та свободи. Був одним із керівників Української Гельсінської спілки, автором публіцистичних гострих текстів (як Максим Сагайдак), народним депутатом. Окрім цього, підпільно видавав заборонений «Український вісник». Був членом Комісії ВРУ з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних

відносин, а також Комітету з питань оборони і державної безпеки. С. Хмара долучився до Помаранчевої революції 2004 р., Революції Гідності.

Можемо стверджувати, що дослідження діяльності українських дисидентів дозволяє розкрити особливості функціонування цього опозиційного руху та детермінувати його важливість у відновленні незалежності України. Саме завдяки їхній різновекторній діяльності (культурній, релігійній, правозахисницькій, законодавчій тощо) відбувається активний розвиток української державності і сьогодні, яку могла у 90-х роках ХХ ст. «проковтнути» тоталітарна машина.

Для сучасного освітнього процесу в Україні вивчення дисидентського руху відповідно має важливе значення, адже його представники демонструють жертовність, відданість, наполегливість у виборюванні незалежної держави. На нашу думку, це має не лише пізнавальне, але й розвивальне значення, а також виховний вплив на здобувачів освіти. У такий спосіб відбувається вивчення історичних постатей, які відображають атмосферу часу. Відтак учитель на уроках історії має змогу працювати над формуванням в учнів навичок аналізу інформації, критичного її осмислення, виокремлення провідних історичних відомостей.

В умовах впровадження компетентнісного підходу в освітній процес вагомим значення набуває формування громадянської компетентності, про яку зазначено в навчальній програмі: формування тієї особистості, яка осмислює національні та людські цінності, має сформоване почуття громадянської відповідальності, приналежності до своєї країни, спільних з іншими громадянами цінностей тощо.

Для формування цієї компетентності при вивченні дисидентського руху доцільно скористатись укладеними нами методичними рекомендаціями: залучати різні джерела інформації, ознайомлювати з постатями, які матимуть виховний вплив на школярів, висвітлювати окремі цікаві факти та події, враховувати особливості класу, залучати позаурочні заняття, проводити інтегровані уроки.

У ЗЗСО вивчення історії дисидентського руху, провідних напрямів його діяльності та представників згідно з навчальною програмою з історії України відбувається в 11 класі, адже шкільна програма передбачає ознайомлення з зародженням опозиційними рухами, вивчення історії їх становлення та закономірностей опозиційного спротиву у контексті кризового стану радянського союзу, хоча зародження дисидентства відбулось раніше, ніж у 80-х роках ХХ ст. Ми вважаємо за доцільне збільшувати кількість навчальних годин на курс «історія України», у тому числі на тему дисидентського руху, який відіграв значну роль у відновленні незалежності України, на чому наголошують і дослідники.

У методичному напрямі вчитель може послуговуватись словесними методами, зокрема розповіддю, яку варто доповнювати фотоматеріалами, світлинами, таблицями, схемами, музичними творами, картинами тощо. Окремо у роботі ми висвітлили доцільні методи та прийоми: словесний портрет, характеристика, сюжетна розповідь тощо. Окрім цього, можна залучати окреслені нами додаткові джерела вивчення (інтернет-ресурси, спогади, мемуари, щоденники), які дозволять проводити урок на основі інтерактивної взаємодії вчителя з учнями.

У межах позакласної діяльності можемо залучити здобувачів освіти до проєктної діяльності, написання творчих робіт, виховних заходів тощо. Пропонуємо також послуговуватись нетрадиційними різновидами уроків, зокрема уроками-диспутами, уроків-судами або бінарними заняттями. Нами було укладено відповідно до навчальної програми план-конспект уроку історії України в 11 класі, який вміщено в *Додатку Є*. Підібраний у ньому навчальний матеріал, диференційована мета навчання дозволяють формувати у здобувачів освіти громадянську компетентність та вивчати цікаво історію дисидентського руху в Україні, який долучився до формування нашої спадщини – незалежної України, яку виборюємо і сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бібліографічні покажчики

1. Три профілі в історії незалежної України: Левко Лук'яненко, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл. (До 30-ї річниці незалежності України): бібліогр. покажч. / уклад.: В. П. Балюк, С. В. Спірякова (відп. за вип.), О. В. Токміленко; Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Бібліотека імені Михайла Андрійовича Жовтобрюха. Полтава, 2021. 20 с.

Документи

2. Бюлетень Верховної Ради України: Перша сесія. 1998. №7. С. 24.
3. Бюлетень Верховної Ради України: Четверта сесія. 1995. №1. С. 87
4. Бюлетень Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання: Перша сесія. 1990. №26. С. 8.
5. Виступ Михайла Гориня на Установчих зборах КНДС. Самостійна Україна. 1992. Ч. 1.
6. Звітна доповідь з'їздові Української Гельсінської спілки. Шлях відродження : у 13 т. К. : ТОВ «Юрка Любченка», 2014. Т. 1. С. 459-472.
7. Ініціативна група «Першого грудня». Програмні документи. Національний Акт Свободи. URL: <http://1-12.org.ua/prohrami-dokumenty/natsionalnyj-akt-svobody> (18.08.2023).
8. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»): зб. матеріалів / уклад В'ячеслав Чорновіл. Париж: Перша укр. друк. у Франції, 1967. 335 с.
9. Лук'яненко Л. До історії Української гельсінської спілки. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / упор. О. Шевченко. К. : Ярославів Вал, 2012. С. 551-555.
10. Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертників. К. : Поліпринт, 2011. 136 с.

11. Меморандум № 3 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод про переслідування християнина-католика Йосипа Терелі від 22 січня 1977 року. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/27581> (дата звернення: 12.09.2023).
12. Ми із Степаном з радикального крила... [інтерв'ю з В.Чорноволом]. *За вільну Україну*. 1990. 26 грудня.
13. Народна газета. 1992. № 26 (липень).
14. Постанова Верховної Ради УРСР «Про обрання Комісії Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин». Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 30. С. 409.
15. Приватний архів В. Чорновола. Передвиборча листівка кандидата в народні депутати УРСР по Шевченківському в/о №264 В. Чорновола.
16. Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с.
17. Програма Української Республіканської партії. *Комуніст України*. 199-1. №5. С. 45.
18. Спр. 111. Статистичні відомості про результати виборів народних депутатів Української РСР. 151 арк.
19. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову / упоряд. Є. Жеребецький. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана. 2009. 496 с.
20. Указ Президента України від 22 січня 2022 року № 27/2022 «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Соборності України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/272022-41209> (12.09.2023).

21. Указ Президента України від 26 липня 2001 року № 567/2001 «Про присвоєння звання Герой України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2001> (13.09.2023).
22. Українська Гельсінкська Спілка у спогадах і документах. Київ, 2012. 814 с.
23. Українська суспільно-політична думка в 20 ст.: Документи і матеріали: у 3 т. / за ред. Т. Гунчака. Балтимор-Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 3: Сучасність. 381 с.
24. Чорновіл В. «Чистої води провокація». *За вільну Україну*. 1990. 17 листопада.
25. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.: Документи і матеріали: До 20-ї річниці незалежності України. К., 2011. 584 с.

Енциклопедичні видання

26. Бажан О. Г. Сверстюк Євген Олександрович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2012. Т. 9 : Прил – С. С. 469.
27. Історія ідей і концепцій державної влади та публічного управління в Україні: Енциклопедичний довідник / За заг. ред. Ярмистого М.В. Чернівці: Букрек, 2016. 272 с.
28. Рух опору в Україні: 1960-1990: енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. К.: Смолоскип, 2010. 804 с.

Монографії та статті

29. Бажан О. Г. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. № 2. С. 520-525.
30. Баркар Д. Є довідка про ознаки вбивства Чорновола. Треба піднімати матеріали справи – Сергій Горбатюк. Радіо Свобода. 2021. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/vbyvstvo-chornovola-materialy-spravy/31463719.html> (дата звернення 01.11.2023).

31. Бірчак В. Левко Лук'яненко. Незалежність на день народження. *Історична правда*. 24 серпня 2018 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/24/152828/> (дата звернення: 15.09.2023).

32. Бовкунова Л. П. Вивчення історичних особистостей як засіб підвищення ефективності навчання та виховання учнів: метод. реком. URL: https://portfolio-lidia.at.ua/porady/metodichni_rekomendaciji.pdf (02.09.2023).

33. Богатчук С. С. Правозахисний рух 60-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в історії української незалежності. *Scientific Journal Virtus*. 2020. №42. С. 145-150.

34. Бойко Л. Як розпинали Івана Дзюбу. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz22.htm> (10.09.2023).

35. Бондаренко С. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця*. Тернопіль. 2004. Вип. 2. С. 104–109.

36. Бондаренко С. Роль народного руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: сучасний стан та перспективи розвитку. *Збірник наукових праць «Україна – Європа – Світ»*. 2019. Вип. 9. С. 80-86.

37. Брюховецький В. Історією покликаний. *Літературна Україна*. 1999. 8 квітня.

38. В Україні настав новий час. Звернення ініціативної групи «Першого грудня». URL: <http://1-12.org.ua/2013/12/08/2594> (02.08.2023).

39. Валентин Мороз. Лекції з історії України. Торонто, 1982. 256 с.

40. Валентин Мороз: «Україну загнати в російську клітку вже неможливо». Націоналістичний портал. 2014. URL: <https://ukrnationalism.com/interview/587-valentyn-moroz-ukrainu-zahnaty-v->

rosiisku-klitku-vzhe-nemozhlyvo/587-valentyn-moroz-ukrainu-zahnaty-v-rosiisku-klitku-vzhe-nemozhlyvo.html (18.09.2023).

41. Валентин Мороз: есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 239 с.
42. Вербицький Б. Д. Боротьба дисидентів і правозахисників за активізацію громадсько–політичного життя в кінці 80–х – на початку 90–х роках. *Збірник наукових праць «Гілея»: історичні науки*. 2018. Вип. 138. С. 128-133.
43. Вербицький Б. Д. Громадсько-політична та державотворча діяльність Михайла і Богдана Горинів (1962–1998 рр.): дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2020. 274 с.
44. Венцева Н. О. Вивчення історичних постатей на уроках історії України в 7 класі. Х. : Основа, 2010. 127 с.
45. Войтко А. Кабінет з вікнами на Білий дім. *Дзеркало тижня*. Вип. № 42. 15–22 листопада 2013. URL: <https://dt.ua/personalities/kabinet-z-viknami-na-bilyi-dim-.html> (дата звернення: 02.09.2023).
46. Волков А. Степан Хмара з трибуни Верховної Ради закликав гнати «шпану ліквідаторів». URL: <https://znaj.ua/politics/281257-stepan-hmara-z-tribuni-verhovnoji-radi-zaklikav-gnati-shpanu-likvidatoriv> (05.08.2023).
47. Гель І. Які підсумки можемо підвести через 20 років? *Перша Львівська демократична*. 1990–1994. Львів: Сполом, 2012. С. 12.
48. Головка С. Г., Колісніченко Л. А. Вплив діяльності української гельсінської спілки на становлення незалежності України. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/34526?mode=full> (20.09.2023).
49. Горинь М. М. Вибране. Київ, 2006. 460 с.
50. Горинь М. М. Запалити свічу у півтімні (міфи, реальність і наші завдання): статті, виступи, інтерв'ю. Київ: УРП, 1994. 87 с.
51. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. М. Чорновола 1990–1992 рр. *Чорноволівські читання*. К., 2003. С. 49–54.

52. Даниленко В. М., Деревінський В. Ф. Державницька діяльність В. Чорновола (1990-1999 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. №4. С. 8–25.
53. Даниленко В. М., Смольницька М. К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980–х рр. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 4–22.
54. Даниленко В., Смольницька М. Історія України: рівень стандарту. К.: Генеза, 2019. 224 с.
55. День в історії - 23 роки тому загинув В'ячеслав Чорновіл. Галінфо. 22 березня 2022. URL: https://galinfo.com.ua/news/den_v_istorii_23_roky_tomu_zagynuv_vyacheslav_chornovil_383045.html (01.11.2023).
56. Деревінський В. Ф. Громадсько-політична та державотворча діяльність В'ячеслава Чорновола: автореф. ... доктора історичних наук: 07.00.01. Київ, 2013. 40 с.
57. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього: лекція прочитана 15 жовтня 2001 року в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Київ: КМ Academia, 2001. 34 с.
58. Дисиденти / уклад. і передмова В. Кіпіані. Харків: Віват, 2021. 352 с.
59. Добрович К. Живий урок історії Ярослав Кендзьор показав унікальну відеохроніку Ланцюга Єднання. *Львівська газета «Ратуша»*. 2022. Січень. URL: <https://ratusha.lviv.ua/zhyvyj-urok-istoriyi/> (05.07.2023).
60. Дубовик С. О. Особовий фонд культурного і громадського діяча Євгена Сверстюка в ЦДАЛІМ України (до 90-річчя від дня народження). *Архіви України*. 2019. № 1. С. 120-129.
61. Жулинський М. Г. Академічний рух до незалежності України. *Вісник НАН України. Наука і суспільство*. 2021. №8. С. 29–36.
62. Заєць А. Український парламентаризм: Формування й удосконалення. *Віче*. 1999. № 2. С. 15–20.

63. Зайцев Ю. Д. Дисиденти і опозиційний рух 60-80-х рр. Сторінки історії України: XX століття. К., 1992. С. 195-235.
64. Зайцев Ю. Д. Кендзьор Ярослав-Петро Михайлович. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. URL: <https://esu.com.ua/article-11746> (17.09.2023).
65. Залізник Ю. Б. Державотворчі настанови періоду детоталітаризації у публіцистиці Івана Дзюби. *Вісн. Львівськ. нац. ун-ту. ім. І.Я. Франка, Сер. Журналістика*. 2006. Вип. 27. С. 33–44.
66. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
67. Зварич О. Іван Дзюба: В Європі немає держав, які не мають універсальних енциклопедій... Крім України. *Україна молода*. 2006. № 229. С. 3.
68. Зробив все, що зміг, або життєвий шлях Михайла Гориня. URL: <https://photolviv.in.ua/zrobyv-vse-shcho-zmih-abo-zhyttievyy-shliakh-mykhaylahorynia/> (дата звернення: 03.09.2023).
69. Камбалова Я. Методичні аспекти формування знань про історичну особистість в учнів загальноосвітньої школи (на прикладі теми «Кирило-Мефодіївське товариство») *Історія в школі*. 2016. Листопад-грудень. С. 5–8.
70. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80 років. К.: Либідь, 1995. 221 с.
71. Кіпіані В. УГС. Три перші літери українського пробудження. *Україна молода*. 1998. 7 липня. С.3.
72. Коціра Х. Дисиденти: спецпроект [Електронний ресурс]. URL: <https://dysydeny.localhistory.org.ua/stories/> (10.09.2023).
73. Кравченко Б. О. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. Київ: Основи, 1997. 423 с.
74. Кресіна І. Парламентські вибори: правові і політичні проблеми. К., 2003. 231 с.

75. Куйбіда В. Українська Гельсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі [Електронний ресурс]. Блог Василя Куйбіди. URL: ukr.lb.ua/blog/vasy1_kuubida (27/09/2023).
76. Курико В. М. Вулиця причетних. Чернігівська справа Лук'яненка. Київ: Темпора, 2020. 216 с.
77. Кучерук М. С. Проголошення незалежності України як здобуток громадянського суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 93. С. 112-118.
78. Литвин В. Історія України: підручник / Відп. Ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 991 с.
79. Майбутній Президент України – камікадзе! [інтерв'ю з В. Чорноволом]. *Вечірній Київ*. 1991. 18 жовтня
80. Мороз В. Голод 33-го року й українізація – паралелі та взаємозалежності. *Сучасність*. 1983. С. 3–6.
81. Мороз В. Історія України ХХ ст. Тернопіль, 1992. 325 с.
82. Мороз В. Молодь і процес сучасного українського державотворення. Львів, 2002. 19 с.
83. Мороз В. Націоналізм ХХІ століття. Львів, 1997. 23 с.
84. Мороз В. У пошуках українського Піночета? Львів, 1999. 24 с.
85. Мороз В. Шестидесятники – чому і звідки? *Анабазис*. 1981. Ч. 6;
86. Мороз В. Ще дві практичні справи - і знову без філософії. *Анабазис*. 1990. Ч. 2. С. 4-6.
87. Мороз В. Я. Україна у двадцятому столітті. Етап перший 1900-1920 рр. Львів: Ліга-Прес, 2005. 287 с.
88. Мягка О. Національно-визвольний рух України в 60-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. (короткий огляд проблеми). *Емінак: історія*. 2010. Вип. 4. С. 84-88.
89. Никорак Ю. Євген Сверстюк, лицар Незалежності й єдності Церкви. *Ukrainian People*. 2018. Грудень. URL: <https://ukrainianpeople.us/%D1%94%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD-%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D1%8E%D0%BA-%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0%D1%80->

[%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D0%B9-%D1%94/](#) (16.09.2023).

90. Нікілев О. Історичні витоки відродження незалежності України. *Всеукраїнська наукова конференція «Україна незалежна: історія і сучасність» (до 30-річчя Всеукраїнського референдуму щодо незалежності України)*. Львів, 2022. С. 35-38.

91. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 2010. 300 с.

92. Овсієнко В. В. Світло людей. Мемуари та публіцистика. Київ: Кліо, 2023. 512 с.

93. Особливець С. С. Дисидентський правозахисний рух в СРСР та його етапи. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 5. С. 43-45.

94. Паска Б. В. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 366 с.

95. Персоналії українських правників – творців Української державності: історія і сучасність: матеріали XI Всеукраїнської наукової інтернет-конференції / уклад. Терлюк І. Я. ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. Вип. 11. 211 с.

96. Пінчук А. С. Методичні засади висвітлення історичних постатей у шкільних курсах історії. Автореферат.. .к. пед. Наук спец.: 13.00.02. Теорія і методика навчання історії. К.: Ін-т педагогіки АПН Укр., 2006. 21 с.

97. Пінчук А. С. Психолого-методичні основи формування знань про історичну особу в учнів підліткового віку. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2006. Вип. 15. С. 115-119.

98. Пластун О. В. Історія національного дисидентського руху. *Матеріали ІХ Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції: Правозахисний рух: історія і сучасність*, 2015. С. 37–39.

99. Побережець Г. С. Внесок В. М. Чорновола у розвиток суспільно-політичної думки та розбудову державності України: дис. ... канд. історичних наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. 246 с.
100. Побережець Г. С. Участь В'ячеслава Чорновола у президентських виборах в Україні. *Наукові записки: Серія «Історія»*. 2012. Вип. 4. С. 145–149.
101. Побережець Г. С. Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості: монографія. Миколаїв: Іліон, 2012. 148 с.
102. Полянський О. В. Валентин Мороз: постать на тлі епохи. *Мандрівець*. 2009. № 6. С. 83–88.
103. Помер Василь Овсієнко: політв'язень, що все життя збирав докази репресій СРСР проти українських дисидентів. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63971479> (10.09.2023).
104. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. К. : Генеза, 2006. 328 с.
105. Поноговський М. І. Національно-державне відродження на сучасному етапі (II пол.80-х – поч. 90-х рр.). К., 1993. 256 с.
106. Сахно Т. П. Правозахисна діяльність українських дисидентів: шлях до незалежності. *Матеріали ІХ Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції: Правозахисний рух: історія і сучасність*, 2015. С. 51–53.
107. Секо Я. П. В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко: дискусія щодо розвитку української гельсінської спілки. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/vyacheslav-chornovil-ta-levko-lukyanyenko-dyskusiya-shchodo-rozvytku-ukrayinskoyi-gelsinskoyi-spilky> (дата звернення: 12.08.2023).
108. Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2011. Вип. 2. С. 241–246.
109. Степан Хмара – лікар, дисидент, Герой України, громадський діяч. URL: <http://heroes.profi-forex.org/ua/hmara-stepan-ilkovich> (17.09.2023).

110. Тісліченко О. А. Розвиток критичного мислення учнів на уроках історії при вивченні діяльності історичних осіб. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 3. С. 230-235.

111. Тріппе К. Левко Лук'яненко: У 1991-му незалежними ми не стали. *DW*. 24.08.2016. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%BA%D0%BE-%D0%BB%D1%83%D0%BA%D1%8F%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D1%83-1991-%D0%BC%D1%83-%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8-%D0%BC%D0%B8-%D0%BD%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8/a-19495955> (дата звернення: 08.09.2023).

112. У наших списках не було нинішнього президента як можливого кандидата [інтерв'ю з В.Чорноволом]. *Час*. – 1998. – 25 грудня.

113. Чим Україна завдячує Іванові Дзюбі – дисиденту, літературознавцю й політику. Читомо. URL: <https://chytomo.com/chym-ukraina-zavdiachuie-ivanu-dziubi-dysydentu-literaturoznavtsiu-j-polityku/> (дата звернення: 08.09.2023).

114. Чістякова І. М., Кривдіна І. Б. Еволюція світогляду Л. Г. Лук'яненка. *Інтелекція і влада*. Сер. Історія : громад.-політ. Наук. Зб. Одеса, 2014. Вип. 31. С. 319-331.

115. Чорновіл В. Пульс Української незалежності: Колонка редактора. К. : Либідь, 2000. 624 с.

116. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / упоряд. Валентина Чорновіл. К. : Смолоскип, 2011. 1080 с.

117. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). Л., 2011. 315 с.

118. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. *Віче*. 2011. №17. С. 52–54.

119. Юрій Шухевич: 30 років радянських таборів, сліпота і фанатична любов до України. BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38505849> (01.09.2023).

Підручники та посібники

120. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К.: Літера ЛТД, 2019. 288 с.

121. Струкевич О., Дровозюк С. Історія України (рівень стандарту). К.: Грамота, 2019. 240 с.

Навчальні програми

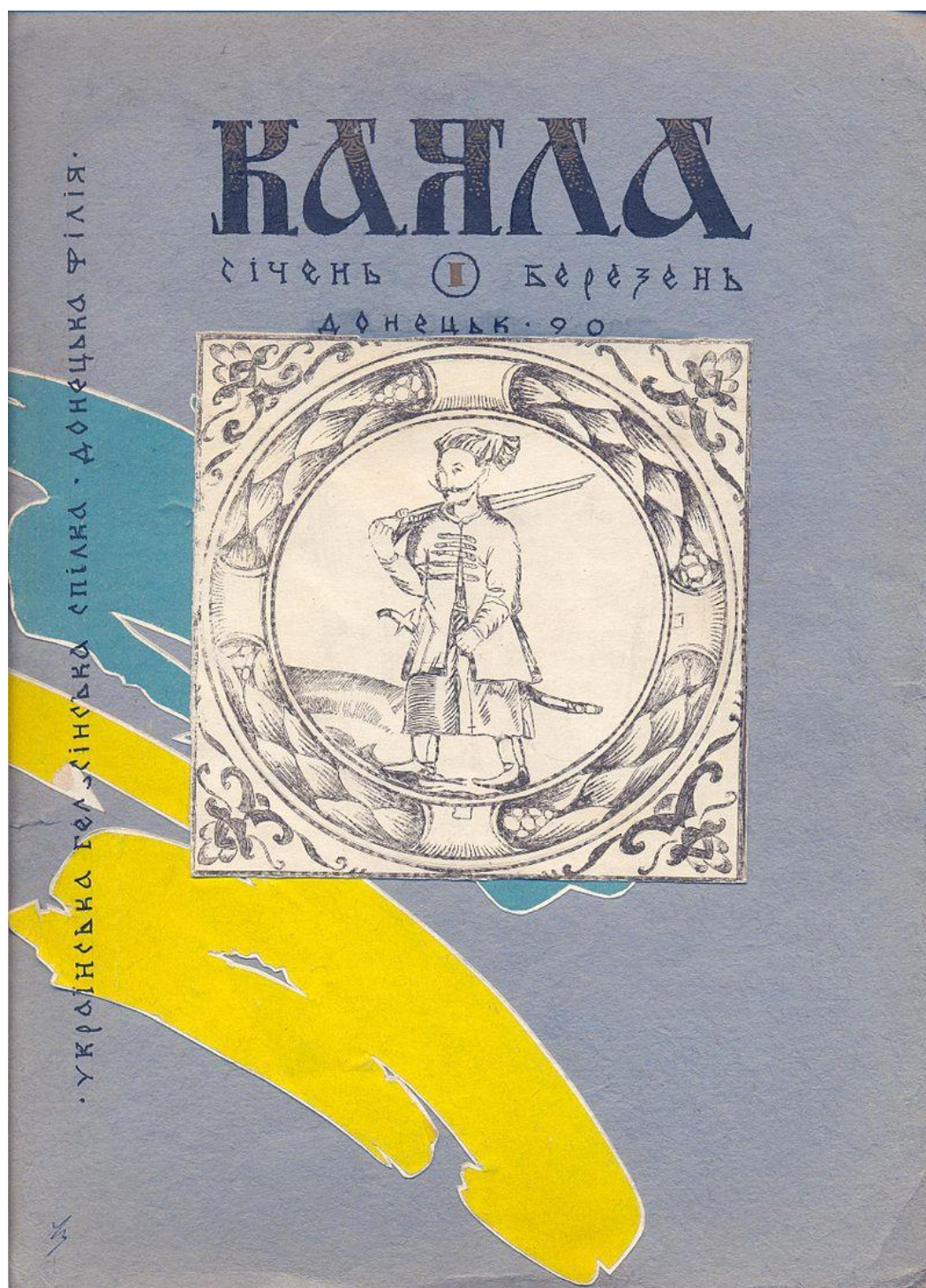
122. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи: Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 04.03.2023).

ДОДАТКИ

Додаток А

Обкладинки самвидавної літератури

1. «Каяла»

(Джерело:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%8F%D0%BB%D0%B0_%28%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%29)

2. «Вільне слово»

розкуйтеся, втрачайтеся!

Вільне Слово

№2
липень
1989
Київ

газета груп Народного Руху України

1 липня 1989 року в м.Києві відбулася установча конференція Київської регіональної організації Народного Руху України. 442 делегати від близько 200 осередків Києва і області впродовж майже 10 годин обмірковували найважливіші проблеми сучасного, минулого і майбутнього нашого народу. Конференція прийняла резолюцію, що консолідувала утворення організації, обрала координаційну раду та організує для проведення Всеукраїнського установчого з'їзду РНУ. В роботі конференції взяли участь 5 народних депутатів СРСР. 2 липня на площі біля республіканського стадіону під прапором синьо-жовтих прапорів конференція провела 20 тисячний мітинг "Вся влада людям". Починаємо публікацію матеріалів конференції та вступів на мітингу.

СЬОГОДНІ В
НОМЕРІ:
КОМПЕРЕНДІЯ
Київської регіональ-
ної організації
Народного Руху
України.

ІВАН ДРАЧ:

„За єдність усіх добрих і чесних людей“

РНУ зараз - це суцільна полісеція. Для багатьох він передовик - це антипод застою, супротив стагнації, шлях уперед і уламчастому осягненню. Просте РНУ. Не хочемо так жати як катюша... РНУ нас в собі має внутрішню енергію, а між фронтом і фронтом філософське і моральне оснадження. В якому напрямку може приміститися органічно, в якому пробувати і Сковороду, і Ганді, і Мартін Лютер Кінг. Може, фронт завжди революційно і демократично зводилося... Слово РНУ більше і до діяльності, і до вісності. РНУ неможливі і в опонентах. Фронт завжди відрозу супротив. РНУ викликає мідію. РНУ - це саме катюша... Крім викликається енергія довгого застояного жовчання, рухом санітарського діла, в якій присутні такі і такі. Проблеми екологічні і спомігачні, правові і соціальні, неможливі і молодіжні, проблеми соціалістичної заможності розв'язання... Націоналізм гордість і самоповага пера як все необхідні в ситуаціях, які виникають подекуди. А де її виста, де її предмети до національну гідність, абсолютно притаманну більшовицької народній свідомості... Коли нашу самосвідомість знижували освітленням і дослідженням сталінського терору? Відмовлялися опривки історії, збудували на справжню самосвідомість, відчувати своє спадщину і обстоювати її. Збудувати своє Душу, ставати Індюком через свою національну приналежність - ось одна в примірнику нашого РНУ... Обстоювати Націоналізм відраження, обстоювати за єдність усіх добрих і чесних людей світу.

Координаційна рада Народного Руху України м.Києва завжди намагалася вив'язуватися із конфронтаційних ситуацій і прагнула до діалогу з ідеологічними відділами ЦК і місцевому партії. Не завжди і не в усіх випадках виходило квітливості, виникає і такти і в нас, і в наших опонентів. Нам було важко зберігати опонію і рівновагу - ми ж бо були бомбардовані не лише нашими колегами журналістами за допомогою організованних і неорганізованих агентів трудящих. Неодомованно проти огосередки РНУ виконували коріннятво республіки: В.Коробецький, В.Коваленко, В.Іванюк, В.Бабиченко. Намі надії на те, що в'являть української впродовж не спраждали, а в наших добрих

намір продовжувати моститися дороза до українського життя з параметрами Чорнобиль і Народний, Чернівці в яких дитачки голосами і українськими заводами Халібра / Со Америка їх же витрихує / , як плану за радянсько-американське порозуміння. За цих пір року ми звернули на десятиліття. Та в нас же досі не вийшло для політичного українського розв'язку. Зрозуміло було - може, де і як правдиво державотворчий курс, та попри все ми приходили на яких діалогу і досі не жде до сьогоднішнього дня. Мало вдалось зробити? Мало але в отакі обставини робити неможливо. Бомо і робилося, ймовірно позитивному флансі РНУ було дуже випадило традиційної ситуації в Народних чи відрізати арміялізму Іванюка, натхнені участь у виборках і введення на орбіту справи народних депутатів, чи антивизація громадськості навколо голоду 1933 року Івані Сталіна, і того ще досі було б для розв'язання того, що РНУ знає, що він необхідний.

ЧОМУ МИ ЗМІНИЛИ НАЗВУ

ВІСНИК РУХУ НА Вільне Слово

Оскільки 1 липня 1989 року в день відкриття установчої конференції Київської регіональної організації РНУ вийшло два газети з подібними назвами "ВІСНИК РНУ" та "РНУ" / остання створена редакцією тимчасової координаційної ради / ми вирішили перенести назву "ВІСНИК РНУ" існуювати, починаючи з другого номеру, "Вільне Слово". Назви і змісту газети змінюються тільки, що і при її вступованні. Вона влиється редакційно груп осередків РНУ республіканського товариства "Меморіал", українського клубу "Спадщина" та ін.

3. «Вісник РУХу»

Джерело: https://old.archives.gov.ua/Sections/Rukh/Tema_8/index.php?5

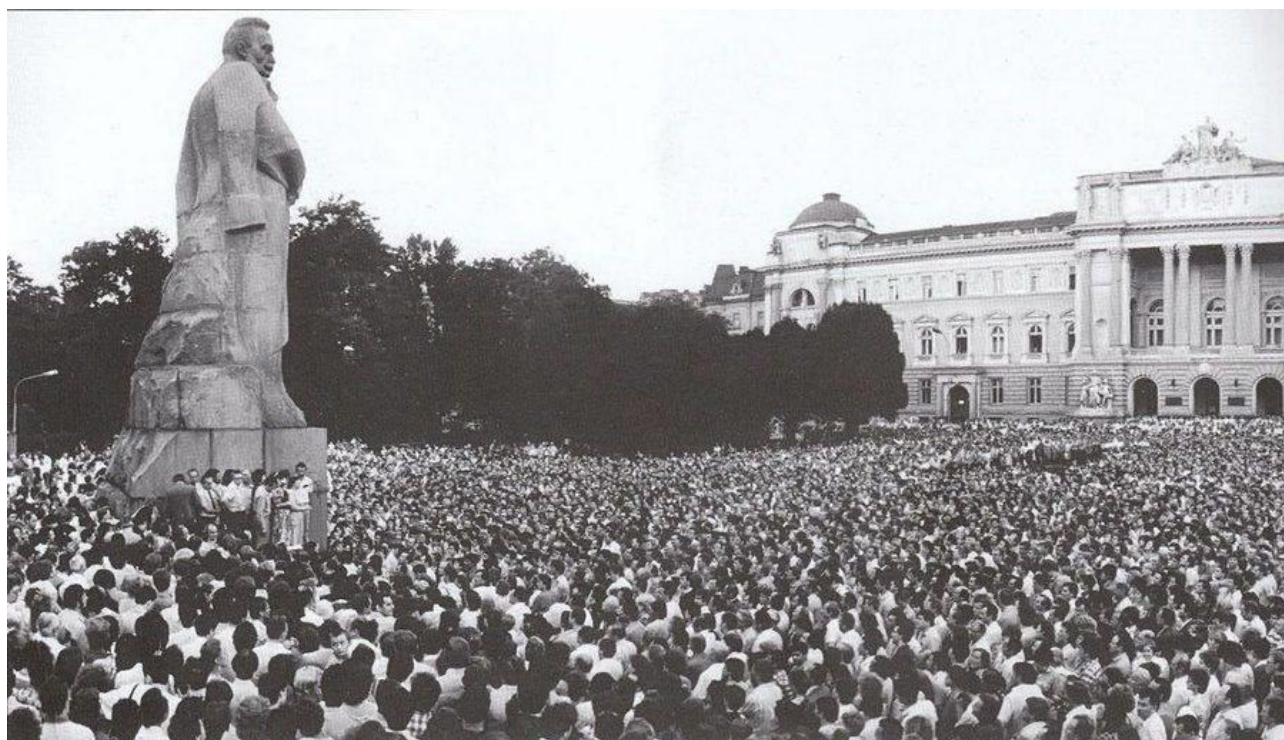
4. «Євшан-зілля»

Джерело:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%88%D0%B0%D0%BD-%D0%B7%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F_\(%D1%81%D0%B0%D0%BС%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%88%D0%B0%D0%BD-%D0%B7%D1%96%D0%BB%D0%BB%D1%8F_(%D1%81%D0%B0%D0%BС%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2))

Додаток Б

День створення Української Гельсінської Спілки у Львові

Джерело: <https://www.rukh.team/%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D1%89%D1%96-%D1%83-%D0%BB%D1%8C%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%83/>

Додаток В*Внесення прапора України у ВРУ В'ячеславом Чорноволом*

Джерело: <https://romny-vk.gov.ua/novini-mista/den-prapora-ukraini-istoriya-svyata-ta/>

Іван Дзюба (другий зліва) у колі шістдесятників

Джерело: <https://chytomo.com/chym-ukraina-zavdiachuie-ivanu-dziubi-dysydentu-literaturoznavtsiu-j-polityku/>

Додаток Д

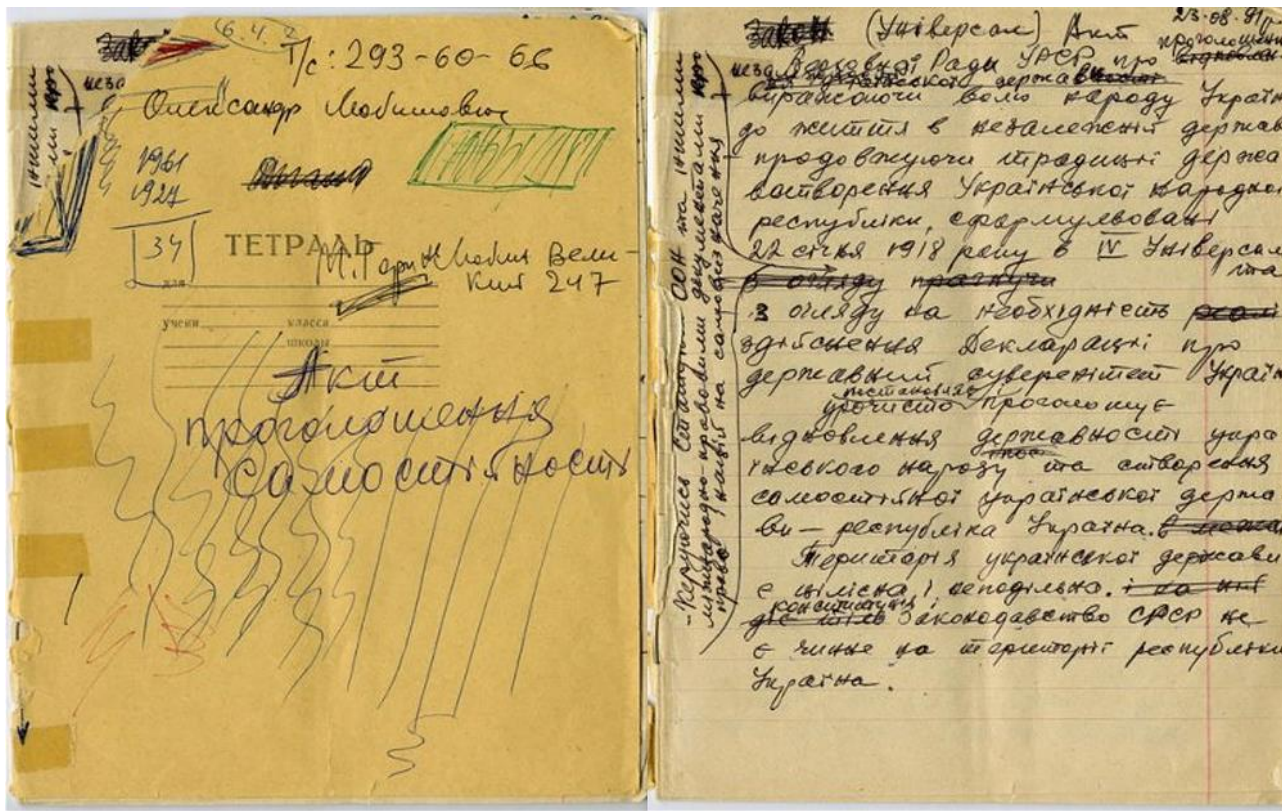
Левко Лук'яненко у День проголошення незалежності України

Джерело: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/levko-lukyanenko-24-serpnya-1991-roku-ukrayinska-natsiya-postavyla-velycheznyy>

Додаток Е

Чернетка Акту проголошення незалежності України

Джерело: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-uroku-zdobuttya-ukra-noyu-nezalezhnosti-22209.html>

Михайло Горинь із В. Чорноволом та Л. Лук'яненком

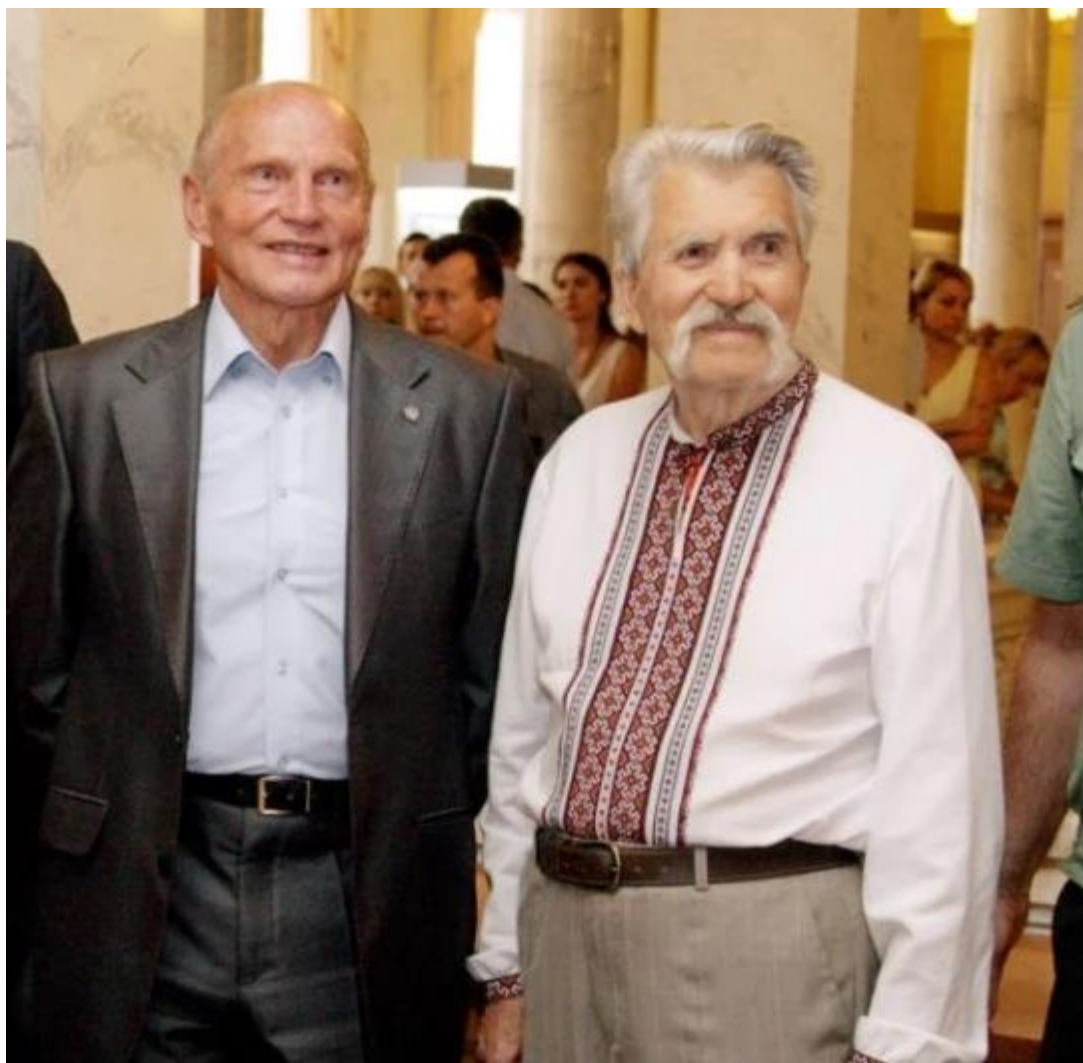

Джерело: https://scontent.fiev7-4.fna.fbcdn.net/v/t1.18169-9/13450255_634702100017761_5598687201701084243_n.jpg?nc_cat=107&ccb=1-7&nc_sid=7f8c78&nc_ohc=iJJZMDKfOssAX_RUOZ2&nc_ht=scontent.fiev7-4.fna&oh=00_AfDikU-qJ8MxoRYmu-WKwfhYJg2wx0SE8gsy_HwbmK-4Gg&oe=657D474E

Виступ Валентина Мороза в Канаді

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/video-arkhiv-dysydentiv-chasiv-srsr/31637210.html>

Я. Кендзьор із Л. Лук'яненком у ВРУ

Джерело: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/133775.html>

Василь Овсієнко виступає на мітингу у 1990 р.

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/pamyati-vasylya-ovsiyenka-litopysets-dysydent-stva/32511736.html>

План-конспект уроку з історії України

Урок №23

Клас – 11 клас

Тема уроку: «Дисидентський рух в УРСР»

Мета уроку.

1) Начальна :

- розкрити процес нового періоду в національно-визвольній боротьбі;
- сформувати поняття опозиційного руху в Україні;
- дати оцінку дисидентського руху 1960-х років;
- визначити причини його формування;
- надати теоретичне осмислення українського дисидентського руху;
- опрацювати основні дати теми.

2) Розвивальна:

- продовжувати формувати критичне мислення учнів,
- розвивати вміння аналізувати фактичний матеріал;
- розвивати вміння аналізувати текст підручника,
- удосконалювати навички роботи з джерелами,
- розвивати вміння порівнювати історичні події,
- удосконалення навичок встановлення причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями.

3) Виховна:

- виховувати повагу до історичної боротьби за національну незалежність,
- виховувати повагу до цінностей громадянського суспільства,
- формувати шанобливе ставлення до демократичних свобод,
- формувати шанобливе ставлення до історичних постатей дисидентів в історії України.

Тип уроку: комбінований урок.

Обладнання: підручник з історії України [Струкевич], зображення «Хмара слів», роздатковий матеріал (таблиця з основними термінами), QR-код, фото, уривок із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Основні дати:

- 1950-1960 рр. – зародження та формування дисидентського руху
- 1958 р. – Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини»,
- 1959 г. – сформувався Український робітничо - селянський союз;
- 1965 г. – праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
- 1972 р. – «Розстріляна Коляда».

Основні терміни: опозиційних рух, дисидентство, інакомислення, десталінізація.

Основні історичні постаті: Іван Дзюба, Іван Світличний, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл.

План уроку

1. Історичні передумови виникнення дисидентського руху.
2. Напрямки діяльності українських дисидентів.
3. Особливості дисидентського руху в Україні.

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня
3 хв	І. Організаційний	Привітання, підготовка учнів до уроку	

	момент						
2 хв	II. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності	<i>Слово вчителя:</i> Сьогодні у нас важлива тема, адже ми вивчатимемо діяльність опозиційного руху в Україні, продовження якого бачимо і сьогодні, адже боремось проти російської агресії.					
5 хв	III. Актуалізація опорних знань	Учитель пропонує учням розглянути хмару слів, виведену для загального доступу. Завдання учнів полягатиме в тому, щоб встановити значення провідних слів, сформувавши їх визначення.	 <p>Після того, як учні визначають провідні терміни варто попрацювати з визначенням. Для цього можна запропонувати роздатковий матеріал з тлумаченням цих термінів, який матиме вигляд таблиці.</p> <table border="1" data-bbox="1106 1410 1980 1457"> <thead> <tr> <th data-bbox="1106 1410 1279 1457">Термін</th> <th data-bbox="1279 1410 1980 1457">Тлумачення</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td> </td> <td> </td> </tr> </tbody> </table>	Термін	Тлумачення		
Термін	Тлумачення						

			«Відлига»	<p>період в історії СРСР, а відповідно і в історії УРСР, який охоплює 1953 – 1964 рр., тобто перебування при владі М. Хрущова. Він характеризується ліквідацією таких проявів сталінського режиму, як масові 36 репресії, тотальний контроль за всіма сферами життєдіяльності, спробою проведення суспільно-політичних, економічних реформ з метою надати їм новий імпульс розвитку радянського суспільства на шляху до «побудови комунізму».</p>	
			Шістдесятники	<p>умовна назва групи молодих літераторів, художників і вчених на Україні, які на початку 1960-х в епоху десталінізації та хрущовської «відлиги» своїми творами і активною громадською діяльністю намагалися відродити національну самосвідомість, боролися за збереження української мови і культури, сприяли демократизації суспільно-політичного життя в республіці</p>	

			Десталін ізація	політика відходу від негативних рис сталінізму як крайньої форми більшовизму. Почалася після смерті Сталіна. Активізувалася після XX з'їзду КПРС, проявилася в розширенні демократичних прав і свобод, відмову від переслідувань і фізичного знищення політичних суперників, реабілітації жертв масових репресій	
			Лібералі зація	це пом'якшення державного або державнобюрократичного тиску («контролю») на різні сфери суспільного життя – політику, економіку, право; процес розширення прав і свобод громадян або підданих будь-якої країни – в першу чергу в політичній, економічній, культурній та інших сферах суспільного життя	
			Русифік ація	комплекс заходів, спрямованих на витиснення української мови і культури, повсюдним введенням російської мови і культури, що вживалися на українських землях, які знаходилися в складі Російської імперії, СРСР з ініціативи правлячих кіл	

			<p>Репресії 1) незаконні каральні міри, покарання з боку держави стосовно окремих громадян, соціальних, етнічних груп, що проводяться в антидемократичних державах з метою зміцнення панування органів влади над суспільством. 2) каральні міри, покарання з боку держави стосовно осіб, які скоїли злочин.</p> <p><i>1. Репродуктивна бесіда</i></p> <p>1) Чому можна стверджувати, що в кінці 1950 - на початку 1960-х років українська культура почала відроджуватися?</p> <p>2) Назвіть досягнення українських вчених цього періоду.</p> <p>3) Хто такі шістдесятники? Яка їх роль в розвитку української культури?</p> <p>4) Чи можна стверджувати, що освітня реформа 1958 р. сприяла русифікації?</p> <p><i>Слово вчителя:</i> Ми з вами маємо права і свободи, природні для громадянина демократичної держави, але вони не були подаровані зверху, за них боролося багато людей. І була ця боротьба громадянським подвигом тих, хто думав (мислив) інакше, всупереч офіційній тотальній ідеології.</p>
--	--	--	--

<p>25 ХВ</p>	<p>IV. Етап вивчення нового матеріалу</p>	<p>1. Історичні передумови виникнення дисидентського руху.</p> <p><i>1. Розповідь учителя (з доповненням у вигляді слайдів).</i></p> <p>Дисидентство – виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці. Слово «дисидент» походить від латинського слова «незгодний». Хрущовська «відлига» породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно. Тим часом молодь, що відчула смак свободи, прагнула рішучих змін. На Україну поверталися в'язні</p>	<p>2. Метод «Ментальна мапа».</p> <p>Учні разом із учителем укладають ментальну мапу «Причини появи дисидентського руху».</p> <pre> graph TD A[лібералізація внутрішньополітичного життя під час "відлиги"] --- B[збереження монополії партійно-радянської бюрократичної верхівки на владу] B --- C[обмеження національного та культурного життя] C --- D[русифікація освітньої галузі] D --- E[активізація правозахисного руху (Декларація прав людини)] E --- F[антикомуністичні виступи в Східній Європі] F --- A </pre>
------------------	---	---	---

сталінських таборів, в тому числі й учасники повстанського руху. Розповідаючи родичам і знайомим про своє життя, вони представляли реальну загрозу поширення антирадянських настроїв в суспільстві. Люди чекали на нові зміни й ослаблення системи, однак партійно-державна номенклатура вважала, що і так зробила дуже багато.

Рух «шістдесятників» склав опозицію системі, але опозицію, яка діяла в рамках системи, відповідно до тих правил гри, які визначають «зверху». Кінець 1950-х – початок 1960-х років засвідчили появу нового підпільного руху. 1958 р. в Станіславі була розкрита

		<p>«Об'єднана партія визволення України», 1961 р. – «Український національний комітет» у Львові та «Молодіжну національну організацію» в с. Паска-Воля Нестеровського району Львівської області. Спільними ознаками для них були: по-перше, вони склалися з молодих людей, переважно робітників і студентів; по-друге, ідеологічно ці групи орієнтувалися 38 на ОУН УПА. Вони намагалися продовжити традиції визвольної боротьби, але вже за нових умов. Своєрідним підсумком діяльності дисидентів часів «відлиги» була праця літературного критика з Києва Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи</p>	
--	--	---	--

	<p>русифікація?», згодом перекладена кількома європейськими мовами. Книга була своєрідним протестом проти арештів українських дисидентів, здійснених в 1965 р. і звинуваченні їх в антирадянській діяльності. Свій твір І. Дзюба адресував П. Шелесту, першому секретареві ЦК КПУ. Автор сміливо засуджував практику нехтування громадянськими правами українського народу. Гострій критиці була піддана національна політика комуністичної партії в Україні. Праця, хоча і базувалася на ідеологічних засадах націонал-комунізму, дала потужний імпульс для подальшого розгортання</p>	
--	---	--

правозахисного руху. Не випадково письменник Б. Антоненко-Давидович назвав працю І. Дзюби «референдумом покоління». Устами молодого публіциста активна частина української молоді заявила про свій розрив з тоталітарною системою.

2. Слово вчителя: Таким чином, хрущовська «відлига» подала надії, проте реформи Хрущова мали поверхневий характер, оскільки мова йшла не про відмову від тоталітарних основ управління. Тим часом молодь, яка відчула смак перемоги, вимагала подальших змін.

2. Напрямки діяльності українських дисидентів

4, Робота учнів з випереджувальним домашнім завданням.

Слово вчителя: Окремі учні класу мали випереджувальні завдання, пов'язані з темою уроку. Зараз ми послухаємо їх виступи, а завдання для усіх – записувати ключову інформацію у робочий зошит.

Виступ учня 1 (про самвидавну літературу): Самвидав – літературні, публіцистичні, наукові твори, які розповсюджувалися в рукописах без офіційного дозволу і цензури, переважно таємно. Першими і найбільш поширеними самвидавними творами були вірші «лицаря українського відродження» Василя Симоненка:

Україно! Ти для мене диво!

І нехай пливе за роком рік,

Буду, мамо, горда и вродлива,

З тебе чудуватися навек.

У 1963 р. на вокзалі в Черкасах Василь Симоненко був по-звірячому побитий, після чого він незабаром помер. Так влада розправилася з молодим, талановитим

		<p>патріотом. У січні 2019 році йому б виповнилося 84 роки. Головним організатором і розповсюджувачем самвидаву був Іван Світличний. Він поставив собі за мету створити альтернативу офіційній українській літературі. І. Світличний був духовним та ідейним лідером українського дисидентського руху. У 1994 р йому була присуджена Державна премія імені Т. Г. Шевченка (помертно). У 2009 р. на Україні відбулися урочисті заходи, присвячені 80-ти річчю від дня народження видатного патріота, громадянина з великої літери. Серед самвидавних творів слід відзначити спогади про ГУЛАГ Л. Самуся «Чорні дні мого Існування»; роботи І. Світличного «Українська інтелігенція перед судом КДБ», І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».</p> <p><i>Виступ учня 2 (про дисидентські організації):</i></p> <p>Найвідоміші дисидентські організації (записати в зошити):</p> <p>⊗ УРЦ - Український революційний центр. Заснований у Львові 1953 р. УРЦ підготував ряд</p>
--	--	---

			<p>документів антирадянського змісту, які розповсюджувалися в навчальних закладах. У «Маніфесті УРЦ» проголошувалися 33 «принципи свободи», серед яких висувалися умови до запровадження демократичної системи, суверенітету України, свободи організації та діяльності різних політичних партій, право на вільну критику урядових структур.</p> <p>⊗ «Реалістичний робітничий гурток демократів». Заснований у Донбасі 1956 р. Очолив гурток Є. Доніченко. Його члени планували утворення єдиної демократичної партії, альтернативної КПРС, проведення всенародних демократичних виборів, у тому числі керівників підприємств, передачу землі селянам без права її продажу. Поширювали листівки в містах Донбасу, мали рукописну збірку «Вільне слово».</p> <p>⊗ УРСС - Українська робітничо-селянський союз. Заснований на Львівщині в 1958 р. юристами Л. Лук'яненком та І. Кандибою. У проекті програми були піддані до гострій критиці політика КПРС, сталінські</p>
--	--	--	---

			<p>репресії 30-х років, голодомор 1932 – 1933 рр., бюрократичні методи керівництва народним господарством, національна політика. Автори проекту ставили питання про ненасильницький, конституційний вихід України зі складу СРСР. Україна повинна була стати членом співдружності таких самих незалежних соціалістичних держав.</p> <p><i>Слово вчителя:</i> Дякуємо за роботу. Можемо сказати, що поява організацій дисидентів, розповсюдження літератури через самвидав, написання листів і звернення до партійних органів, публічні виступи свідчили про зміцнення руху шістдесятників з культурологічного в політичне русло.</p> <p>4. Робота в групах.</p> <p>Учні об'єднуються у дві групи, кожна з яких має за 2 хвилини сформулювати на основі прослуханої інформації особливості дисидентського руху в Україні. Після цього</p>
--	--	--	--

3. Особливості дисидентського руху в Україні.

5. *Розповідь учителя.*

Влада, як і раніше, не допускала щонайменшої критики режиму. Так, 25 грудня 1958 було прийнято Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини». Ст. 62 нової редакції Кримінального кодексу УРСР передбачала відповідальність за «антирадянську агітацію і пропаганду», ст. 61 - «шкідництво». У 1957 -1965 роках відбулися судові процеси проти активних членів дисидентських

групи зачитують свої результати, формуючи наступний список із записом у зошит:

Особливості українського дисидентського руху:

- 1) Мирні ненасильницькі методи боротьби.
- 2) Чіткі організаційні форми (об'єднання, комітети).
- 3) Був загальноукраїнським за характером (Центр і Схід: Київ, Харків, Донецьк, Луганськ; Захід: Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль, Буковина; Південь: Одеса, Миколаїв, Херсон).
- 4) Охоплював різні соціальні прошарки населення: інтелігенцію, студентів, робітників.
- 5) Було національно-демократичним.

3. *Робота з документами.*

- 1) *Опрацювати документ і відповідати на питання.*

Із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: «От і радіємо з денационалізації десятків народів, з успіхів русифікації, того, що мовляв понад десять

організацій, зокрема А. Тихого, Г. Гаєвого, В. Савченко, П. Григоренко, І. Світличного, П. Заливахи, В. Мороза та ін. У травні 1961 року відбувся закритий судовий процес над членами Української робітничо-селянської спілки: Л. Лук'яненко був засуджений до вищої міри покарання (пізніше вирок був замінений 15-річним тюремним ув'язненням), 10-15 років отримали І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцков, О. Любовна, І. Кипіш, І. Боровицький. У відповідь на репресії влади проти дисидентів вийшла стаття Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (Вересень-грудень 1965 г.).

мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом назвали «рідною» російську мову і зреклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русскому языку», забуваючи, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витіснити й замінити собою інші і славили її лише тоді й оскільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших. ...Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості. Бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка того питання такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народом відмовлятися від своєї мови. ... Кому і що це дає? Потрібно багато несправедливості і неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах».

Питання:

1. Чи можна назвати автора ворогом компартійної системи і дисидентом?
2. Яка основна ідея твору?

Висновок. Автор засудив політику ігнорування громадянських прав українського народу, критикував національну політику КПРС.

2) *Розгляньте фото.*

Чому 12 січня 1972 року називають «Розстріляна Коляда»?

Слово вчителя: Окремий вид дисидентства в Україні базувався на релігії. Теоретично радянська Конституція гарантувала свободу віросповідання, але режим вдавався до цілого ряду заходів для боротьби з релігією: існувала заборона релігійних публікацій, навчання дітей релігії, проведення серед них атеїстичної агітації, засилання агентів у середовище священнослужителів і церковної

		<p>ієрархії, закриття культових споруд, застосування до тих , хто стоїть за віру, громадських та економічних санкцій, обмеження можливості здобути освіту.</p> <p>Антирелігійна кампанія Хрущова 1959 -1964 років привела до закриття половини православних церков в Україні (з усіх близько 7000 у 1959 г.). Релігійне дисидентство набуло форми петицій, протестів проти порушень свободи совісті і релігії, переконань та напівлегальної діяльності. Намагання влади закрити в 1974 р Почаївської лаври в результаті солідарного опору монахів і вірян та розголосу за кордоном не було здійснене. Духовна безплідність радянської ідеології, з одного боку, і обурення жорстокою політикою режиму, з іншого, зумовили відновлення потягу до релігії на селі. Тривале переслідування УГКЦ («церкви у катакомбах») не змогли цілком знищити її. В останні десятиліття таємні відправи для вірян на Західній Україні 44 здійснювали 300-350 греко-католицьких священників на чолі з кількома єпископами. Існували навіть підпільні монастирі й таємні друкарні.</p> <p><i>4. Перегляд відеоматеріалів.</i></p> <p>Учні переглядають відео «Люди свободи. Йосип Сліпий». Доступ можна надати за допомогою QR-коду:</p>
--	--	---

			
5 хв	<p><i>V. Закріплення нового матеріалу.</i></p>	<p>Учитель пропонує учням завершити речення. Доцільно вивести їх на екран.</p>	<p><i>Метод «Незавершене речення»:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. До причин появи дисидентського руху належать 2. Провідні дисидентські організації в Україні – це 3. Найпоширенішими формами боротьби, які використовували дисиденти, були 4. Радянська влада боролася з дисидентами наступним чином: 5. Діячі релігійного дисидентства виступали за

3 хв	<p><i>VI. Підсумки уроку</i></p>	<p><i>Слово вчителя:</i> Дисидентство – рух незгодних, рух інакомислячих. У більших або менших масштабах дисиденти виявили себе протягом усієї історії існування СРСР. Люди протестували проти антинародних дій партійно-державного режиму, порушень конституційних прав і очевидних порушень соціальної справедливості. Дисиденти в Україні спочатку виступили проти недоліків існуючої системи, порушення законів, прав людини, свободи слова, совісті, друку, агітували за вільний розвиток української мови і культури, за правду історії.</p> <p>Ідеологія дисидентства виникла через усвідомлення того, що існуючу систему, тоталітарний режим необхідно не просто змінювати, а ліквідувати. Дисидентський рух в Україні, набуваючи національно-демократичного забарвлення,</p>	
------	----------------------------------	---	--

		<p>заявив про себе в середині 1950-х - на початку 1960-х років. Дисидентство часів соціалізму, на думку Івана Світличного, - «це послідовний, чітко спрямований, а часто і стихійний світогляд людей, несумісний (повністю або частково) з офіційно проголошеною комуністичною ідеологією, а також побудований на основі цієї ідеології політичною системою однопартійної тоталітарної диктатури» («Українська інтелігенція перед судом КДБ »).</p>	
2 хв	<p><i>VII. Домашнє завдання.</i></p>		<ol style="list-style-type: none"> 1. Опрацювати конспект у зошиті. 2. Підготувати повідомлення або презентацію про одного з дисидентів (на вибір учня).